

Μαρία Καραμεσίνη
Γυναίκες, εργασία και ανισότητες φύλου στην Ελλάδα
Εκδόσεις Νήσος, Αθήνα 2020
(υπό έκδοση)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

**Γυναίκες και αμειβόμενη εργασία στην Ελλάδα:
η δύσκολη πορεία μιας σιωπηλής επανάστασης¹**

---

¹ Karamessini M. (2012), "Female activity and employment trends and patterns in Greece. Women's difficult road to economic independence", στο A. Buğra and Y. Özkan (επιμ.), *Trajectories of Female Employment in the Mediterranean*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave MacMillan, σελ. 65-90.

1. Εισαγωγή

Από την ανεξαρτησία της το 1830 μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960, η ελληνική οικονομία ήταν κυρίως αγροτική, αλλά βρισκόταν σε συνεχή διαδικασία μετασχηματισμού λόγω διαδοχικών κυμάτων εκβιομηχάνισης και αστικοποίησης. Κατά τη διάρκεια αυτής της μακράς περιόδου, οι γυναίκες εργάζονταν στην οικογενειακή γεωργική παραγωγή, ενώ η εμπειρία τους από την αμειβόμενη εργασία στις αστικές περιοχές περιοριζόταν σε επαγγέλματα που θεωρούνταν αρμόζοντα, σύμφωνα με τους επικρατούντες έμφυλους ρόλους. Για τις γυναίκες της εργατικής τάξης και για ένα μικρό μέρος των γυναικών της μεσαίας τάξης, το κυρίαρχο πρότυπο συμμετοχής στην αγορά εργασίας στις αστικές περιοχές πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο περιλάμβανε την αμειβόμενη εργασία πριν το γάμο και την εργασία μετά το γάμο μόνο σε περίπτωση οικονομικής ανάγκης. Σε αυτή την ισχυρή εκδοχή του οικογενειακού μοντέλου του άνδρα-κουβαλητή και της γυναίκας-νοικοκυράς συνηγορούσαν και συνέβαλαν οι έμφυλες διαστάσεις της εργατικής νομοθεσίας (απαγόρευση της γυναικείας νυκτερινής εργασίας ή της εργασίας των γυναικών μετά το γάμο, χαμηλότερες αμοιβές για την ίδια δουλειά κλπ.) και του κράτους πρόνοιας (πρώρη συνταξιοδότηση γυναικών).

Τα προαναφερθέντα πρότυπα γυναικείας εργασίας στις αστικές περιοχές και η συνακόλουθη «έμφυλη τάξη» άρχισαν να διαβρώνονται μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, παράλληλα με την πρόοδο της εκπαίδευσης των γυναικών. Ωστόσο, όπως συνέβη σε πολλές άλλες χώρες που βρίσκονταν σε παρόμοιο στάδιο ανάπτυξης, η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό ακολούθησε μια καμπύλη σχήματος U, που αντικατόπτριζε τον αντίκτυπο των δομικών αλλαγών της δεκαετίας του 1960, του 1970 και του 1980, οι οποίες μεταμόρφωσαν μια κατά βάση αγροτική οικονομία σε μια νεο-εκβιομηχανισμένη οικονομία, και στη συνέχεια σε μια οικονομία υπηρεσιών.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, τα ποσοστά συμμετοχής του γυναικείου πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό (εργατικό δυναμικό) και στην απασχόληση (μισθωτή εργασία και αυτοαπασχόληση) έχουν ακολουθήσει μια σταθερή ανοδική πορεία που επιταχύνθηκε τη δεκαετία του 1990 και του 2000. Ταυτόχρονα, ωστόσο, η εμφάνιση και η κλιμάκωση της ανεργίας έπληξε τις γυναίκες δυσανάλογα, καθυστερώντας την πρόοδό τους στην αμειβόμενη εργασία και βάζοντας εμπόδια στο δρόμο τους προς την οικονομική ανεξαρτησία. Η Ελλάδα έχει σήμερα (2009) το τρίτο μικρότερο ποσοστό γυναικείας απασχόλησης, το δεύτερο μεγαλύτερο χάσμα φύλου στα ποσοστά απασχόλησης και το μεγαλύτερο χάσμα στα ποσοστά ανεργίας στην ΕΕ των 27 κρατών μελών (ΕΕ-27). Μαζί με τη Μάλτα και την Ιταλία, έχει τις χειρότερες επιδόσεις όσον αφορά τα επίπεδα γυναικείας απασχόλησης και τις ανισότητες φύλου στην εργασία, λόγω του καθοριστικού ρόλου που έπαιζαν η οικογένεια και οι παραδοσιακοί έμφυλοι ρόλοι στο κοινωνικό μοντέλο της νότιας Ευρώπης, που ακόμα επικρατεί στη χώρα.

Το παρόν άρθρο ασχολείται με τις μακροχρόνιες τάσεις και τα πρότυπα γυναικείας συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό και την απασχόληση στην Ελλάδα από τη δεκαετία του 1960 μέχρι το 2009. Κάνει μια ανασκόπηση των αλλαγών και διερευνά τους παράγοντες που καθόρισαν τις τάσεις και τα πρότυπα κάθε περιόδου. Η ανάλυση βασίζεται σε υποθέσεις για τους παράγοντες που καθόρισαν τη γυναικεία συμμετοχή στην αγορά εργασίας, υποθέσεις που προκύπτουν από την οικονομική

και την κοινωνιολογική θεωρία και έρευνα, από τη συγκριτική θεωρία και έρευνα για το κράτος πρόνοιας και από τη φεμινιστική κριτική τους. Σύμφωνα με αυτές τις υποθέσεις, οι τάσεις ένταξης των γυναικών στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό και στην αμειβόμενη εργασία εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από το πρότυπο οικονομικής ανάπτυξης της χώρας, δηλαδή από το ρυθμό και τις μορφές εκβιομηχάνισης και τριτογενοποίησης της οικονομίας, που συνοδεύονται από τον μετασχηματισμό των τρόπων/μορφών της παραγωγής και των παραγωγικών και αναπαραγωγικών λειτουργιών της οικογένειας (Boserup 1970, Oppenheimer 1970, Tilly και Scott 1978). Οι κοινωνικές νόρμες και συμπεριφορές όσον αφορά τους έμφυλους ρόλους στο εσωτερικό της οικογένειας, τη γυναικεία εργασία έξω από το σπίτι και το τι συνιστά ανδρική και γυναικεία εργασία, καθώς και οι θεσμοί της αγοράς εργασίας είναι εξίσου ισχυροί προσδιοριστικοί παράγοντες. Όλοι οι προαναφερθέντες παράγοντες επηρεάζουν τις επενδύσεις στην εκπαίδευση των γυναικών, τη συμπεριφορά τους απέναντι στην αμειβόμενη εργασία και τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας. Ο τελευταίος, όπως συνοψίζεται ιστορικά στο οικογενειακό μοντέλο του άνδρα κουβαλητή, με τις διαφορετικές εκδοχές του, έχει διαμορφώσει τα έμφυλα χαρακτηριστικά του κράτους πρόνοιας (Lewis 1992, Ostner 1994), που με τη σειρά του αναπαράγει τις έμφυλες ανισότητες στην αμειβόμενη εργασία.

Στην επόμενη ενότητα, συνδέουμε τις ιστορικές τάσεις συμμετοχής των γυναικών στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό με τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας εντός της οικογένειας, στο πλαίσιο συγκεκριμένων τρόπων/μορφών παραγωγής, ενώ στην τρίτη ενότητα διερευνούμε τους προσδιοριστικούς παράγοντες της καμπύλης σχήματος U, που αναπαριστά την εξέλιξη της γυναικείας συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό μεταξύ 1960 και 1990, συνάγουμε και εξηγούμε τις κύριες αλλαγές στη γυναικεία οικονομική συμπεριφορά και στα πρότυπα απασχόλησης. Στη συνέχεια, στην τέταρτη ενότητα, πραγματευόμαστε την αλληλεπίδραση του συστήματος συντάξεων και του συστήματος κοινωνικής φροντίδας με τα πρότυπα γυναικείας απασχόλησης. Στην πέμπτη ενότητα, συζητάμε για την τρέχουσα κατάσταση και τις ανισότητες μεταξύ γυναικών στην αγορά εργασίας, ενώ στην τελευταία ενότητα συνδυάζουμε όλα τα προηγούμενα ευρήματα για να σκιαγραφήσουμε το δύσκολο δρόμο των Ελληνίδων προς την οικονομική ανεξαρτησία.

2. Ιστορικές τάσεις στην οικονομική δραστηριότητα των γυναικών και ο έμφυλος καταμερισμός εργασίας: από την οικιακή οικονομία στο οικογενειακό μοντέλο του άνδρα κουβαλητή και της γυναίκας νοικοκυράς

Κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα και του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα η ελληνική οικονομία ήταν κυρίως αγροτική, αλλά σε διαρκή διαδικασία μεταμόρφωσης. Υπέστη μια αργή και στη συνέχεια επιταχυνόμενη διαδικασία αστικοποίησης, που σχετιζόταν με τα αλληπάλληλα κύματα εκβιομηχάνισης και την πρώιμη διεύρυνση του τριτογενούς τομέα, ενώ οι διαδοχικές αναδιανομές γης και οι αλλαγές στο ιδιοκτησιακό καθεστώς της γης από το κράτος (αγροτική μεταρρύθμιση) δημιούργησαν μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '20 μια πανταχού παρούσα αγροτική οικονομία, που ήταν βασισμένη στην οικιακή παραγωγή. Η μίξη δραστηριοτήτων επιβίωσης-συντήρησης (παραγωγή για αυτοκατανάλωση) και εμπορευματικών καλλιεργειών (παραγωγή για την αγορά) στην αγροτική παραγωγή διέφερε μεταξύ περιοχών και χρονικών περιόδων.

Στην αγροτική οικιακή οικονομία οι γυναίκες εργάζονταν σκληρά κατά κύριο λόγο στο σπίτι, αλλά και στα χωράφια. Παράλληλα με τις αναπαραγωγικές υποχρεώσεις, όπως είναι οι δουλειές του σπιτιού και η φροντίδα των εξαρτώμενων μελών της οικογένειας, η οικιακή εργασία των γυναικών στις αγροτικές περιοχές περιλάμβανε πολλές παραγωγικές υποχρεώσεις, όπως την καλλιέργεια λαχανικών για τις επισιτιστικές ανάγκες, την εκτροφή οικόσιτων ζώων, την επεξεργασία αγροτικών προϊόντων, την κατασκευή ρούχων κλπ. Επίσης, όποτε χρειαζόταν έκαναν απλήρωτες βοηθητικές εργασίες στα χωράφια. Αυτό το τελευταίο στοιχείο οικιακής οικονομίας (household economy) επρόκειτο να αναπαραχθεί αργότερα στις αστικές περιοχές, όταν οι γυναίκες ενεπλάκησαν μαζικά ως απλήρωτες εργάτριες στις μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις που άνθησαν και απασχόλησαν μεγάλη μερίδα του εργατικού δυναμικού που βρήκε δουλειά στη βιομηχανία και τις υπηρεσίες.

Οι απογραφές πληθυσμού του 1907 και του 1920 δεν περιλάμβαναν τους απλήρωτους οικογενειακούς εργαζόμενους στον ενεργό πληθυσμό, ενώ οι απογραφές του 1951 και του 1971 υποεκτίμησαν σημαντικά τον αριθμό τους (Φράγκος 1980, Συμεωνίδου 1986).² Δεδομένου ότι οι γυναίκες αντιπροσώπευαν την πλειονότητα αυτού του είδους των εργαζομένων, αυτό εξηγεί γιατί μέχρι πρόσφατα η γυναικεία εργασία αγνοούνταν συστηματικά στις επίσημες στατιστικές. Επιπλέον, οι μεγάλες διαφορές στον ορισμό του ενεργού πληθυσμού μεταξύ των διαδοχικών απογραφών του πληθυσμού καθιστούν αδύνατη την προσέγγιση και εδραίωση, με βάση συγκρίσιμες στατιστικές, της μακροχρόνιας τάσης του ποσοστού συμμετοχής των γυναικών στον ενεργό πληθυσμό (εργατικό δυναμικό) από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Αντίθετα, υπάρχουν επαρκή στατιστικά στοιχεία για την αυξανόμενη συμμετοχή των γυναικών στην αμειβόμενη εργασία στις αστικές περιοχές της χώρας από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ιδιαίτερα μετά το 1922, με την εισροή των προσφύγων του πολέμου της Μικράς Ασίας.

Η διαδικασία που περιγράφεται παραπάνω δεν περιορίζεται στην Ελλάδα. Οι φεμινίστριες ιστορικοί Tilly και Scott (1978) έχουν παρουσιάσει πειστικά το πώς η μετάβαση από την οικιακή οικονομία στην οικονομία της αγοράς και η διάχυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της μισθωτής εργασίας οδήγησαν στην «αορατότητα» και την υποτίμηση της απλήρωτης εργασίας των γυναικών στο σπίτι και στις οικογενειακές επιχειρήσεις, ενώ έδωσαν ορατότητα και ανέδειξαν αποκλειστικά και μόνο την αμειβόμενη εργασία.

Τον 19^ο αιώνα, η συμμετοχή των Ελληνίδων στην αμειβόμενη εργασία ήταν εξαιρετικά περιορισμένη στις αστικές περιοχές, αλλά η διαδικασία επιταχύνθηκε στις αρχές του επόμενου αιώνα (Αβδελά 1990). Ο περιορισμός των γυναικών στα οικιακά ήταν ζήτημα τιμής και δείγμα κοινωνικού στάτους για τις αστικές και τις μικροαστικές οικογένειες. Μόνο οι γυναίκες των φτωχών τάξεων δούλευαν εκτός σπιτιού και, ακόμα κι αυτές, μόνο σε περίπτωση οικονομικής ανάγκης και όταν η δουλειά δεν παρεμπόδιζε το ρόλο τους ως συζύγων και μητέρων, δηλαδή πριν το γάμο ή σε περίπτωση χηρείας. Όταν δεν προσέφεραν απλήρωτη εργασία σε οικογενειακές επιχειρήσεις, οι φτωχές γυναίκες στις αστικές περιοχές εργάζονταν ως υπηρέτριες, πλύστρες και καθαρίστρες σε νοικοκυριά της ανώτερης ή της

---

² Η απογραφή πληθυσμού του 1907 ήταν η πρώτη που παρείχε στατιστικές του ενεργού πληθυσμού ανά φύλο.

μεσαίας τάξης ή ως εργάτριες σε βιομηχανίες κλωστοϋφαντουργίας και ιματισμού, κατά τις πρώτες φάσεις της εκβιομηχάνισης, και αργότερα σε βιομηχανίες τροφίμων και καπνοβιομηχανίες (Σαλίμπα 2002). Τον 19^ο αιώνα, οι μορφωμένες γυναίκες της μεσαίας τάξης εργάζονταν μόνο ως δασκάλες, καθώς αυτή ήταν η πρώτη και μοναδική απασχόληση στον δημόσιο τομέα στην οποία επιτρεπόταν να ενταχθούν. Κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, νέες υπαλληλικές θέσεις άνοιξαν για τις μορφωμένες γυναίκες στον ιδιωτικό και στον δημόσιο τομέα. Ωστόσο, αυτές είτε ήταν χαμηλής ειδίκευσης είτε θεωρούνταν βοηθητικές, ήταν δηλαδή θέσεις για ταμίες, πωλήτριες, δακτυλογράφους, τηλεφωνήτριες, ανειδίκευτες υπαλλήλους γραφείου και νοσοκόμες (Αβδελά 1990).

Η κατώτερη θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας ήταν συνδεδεμένη με τον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας στην οικογένεια και στέρηση από τις γυναίκες της νομικής τους αυτονομίας και πολιτικών δικαιωμάτων. Η κατώτερη αυτή θέση, επίσης, διαμορφώθηκε και ενισχύθηκε αφενός από τις άμεσες διακρίσεις στην αγορά εργασίας που συνίσταντο σε χαμηλότερο μισθό για την ίδια εργασία στον ιδιωτικό τομέα, όπως και στον κλάδο των δασκάλων στο διάστημα από 1892 έως 1922, αφετέρου από τις ανοιχτές εργασιακές διακρίσεις στον τραπεζικό και στο δημόσιο τομέα, δηλαδή από τον αποκλεισμό των γυναικών από τις προσλήψεις σε εξειδικευμένες θέσεις και προνομιούχες υπηρεσίες και επαγγέλματα (δικαστές, διπλωμάτες, φαρμακοποιοί κλπ.), την προτεραιότητα των γυναικών στις απολύσεις, την απόλυση των γυναικών όταν παντρεύονταν, την απαγόρευση προαγωγής των γυναικών σε διευθυντικές θέσεις στην εκπαίδευση κλπ. Οι εργασιακές διακρίσεις εναντίον των γυναικών στο δημόσιο τομέα εντάθηκαν τη δεκαετία του 1930 και συνοδεύτηκαν από την έντονη εναντίωση των συνδικάτων του ιδιωτικού τομέα στην ένταξη των γυναικών σε ανδροκρατούμενους τομείς (π.χ. στην καπνοβιομηχανία), λόγω του φόβου ότι θα προκαλούσε ανδρική ανεργία. Τέλος, την περίοδο 1936-1940, το δικτατορικό καθεστώς θεσμοθέτησε τις μισθολογικές διακρίσεις εις βάρος των γυναικών στον ιδιωτικό τομέα. Καθιέρωσε χαμηλότερους μισθούς για τις γυναίκες σε σχέση με τους άνδρες για την ίδια εργασία στο νόμο που θεσμοθέτησε για πρώτη φορά τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας.

Συνολικά, κατά τη διάρκεια των πρώτων τεσσάρων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα, οι Ελληνίδες που ζούσαν στα αστικά κέντρα έκαναν βήματα προόδου στην αμειβόμενη εργασία, παρά τα κοινωνικά στερεότυπα για το ρόλο τους στην οικογένεια και τις διάχυτες και θεσμοθετημένες διακρίσεις στην αγορά εργασίας. Οι τελευταίες βέβαια είναι υπεύθυνες τόσο για τον έντονο διαχωρισμό των επαγγελμάτων και της απασχόλησης με βάση το φύλο, όσο και για την συγκέντρωση της γυναικείας απασχόλησης σε χαμηλόμισθες θέσεις και δουλειές του ιδιωτικού και του δημόσιου τομέα, με την σημαντική εξαίρεση των δασκάλων. Οφείλουμε, ωστόσο, να τονίσουμε ότι οι εξελίξεις που αναφέρθηκαν παραπάνω λειτούργησαν παράλληλα με τη διαμόρφωση και την επικράτηση του οικογενειακού μοντέλου του *άνδρα κουβαλητή* και της *γυναίκας νοικοκυράς* στις αστικές περιοχές. Αυτό συνέβη επειδή οι γυναίκες της εργατικής τάξης εργάζονταν κατά κύριο λόγο πριν το γάμο, ενώ οι περισσότερες από εκείνες που εργάζονταν μετά το γάμο το έκαναν είτε χωρίς αμοιβή είτε σποραδικά. Όσο για τις γυναίκες της μεσαίας τάξης, μόνο μια μειοψηφία εργαζόταν πριν ή μετά το γάμο. Αυτές που το έκαναν, εργάζονταν κυρίως στις δημόσιες υπηρεσίες, στην εκπαίδευση και στις τράπεζες. Το 1928, οι

γυναίκες υπάλληλοι σε αυτούς τους τομείς αντιπροσώπευαν το 6,2% του ενεργού γυναικείου πληθυσμού στον αστικό τομέα της οικονομίας.³ Αυτό το ποσοστό έφτασε το 11,6% το 1951.

3. Η καμπύλη σχήματος U της μεταπολεμικής γυναικείας συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό

Ο ελληνικός πληθυσμός και η οικονομία υπέφεραν πολύ από το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ η γεωργία εγκαταλείφθηκε στις αγροτικές ζώνες στρατιωτικών επιχειρήσεων κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου (1946-1949). Η δεκαετία του 1950 ήταν η δεκαετία της οικονομικής ανάκαμψης και της απαρχής μιας νέας μεταναστευτικής ροής προς την Δυτική Ευρώπη και την Αυστραλία. Ένα κύμα εντατικής εκβιομηχάνισης έλαβε χώρα τη δεκαετία του 1960 και κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1970, σε συνδυασμό με ένα ραγδαίο εκσυγχρονισμό της γεωργίας και μια βραδύτερη αλλά σταθερή αύξηση στις υπηρεσίες. Και τα δυο φαινόμενα μετέτρεψαν την Ελλάδα πρώτα σε μια νεο-εκβιομηχανισμένη οικονομία και αργότερα, μετά τη σημαντική αποβιομηχάνιση των αρχών της δεκαετίας του 1980 και του 1990, σε οικονομία υπηρεσιών. Το 1961 ήταν η τελευταία χρονιά κατά την οποία το ΑΕΠ του πρωτογενή τομέα ήταν μεγαλύτερο από αυτό του δευτερογενή τομέα. Η απογραφή πληθυσμού του 1961 είναι η πρώτη που βελτίωσε σημαντικά την καταγραφή των απλήρωτων εργαζόμενων στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις και επιχειρήσεις και αποτελεί τη βάση για τις μεταγενέστερες συγκρίσιμες στατιστικές απασχόλησης. Σύμφωνα με τα δεδομένα της Απογραφής, το 1961, το 54% του συνολικού και το 65,5% του ενεργού γυναικείου πληθυσμού ήταν ακόμα συγκεντρωμένο στη γεωργία, ενώ τα ποσοστά συμμετοχής του γυναικείου πληθυσμού ηλικίας 15-64 στον ενεργό πληθυσμό (εργατικό δυναμικό) ήταν 39,5%. Τις επόμενες δεκαετίες, αυτό το ποσοστό επρόκειτο να ακολουθήσει μια καμπύλη σχήματος U.

Η καμπυλόγραμμη σχέση μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης και γυναικείας συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό πρωτοδιατυπώθηκε στο έργο κορυφαίων ερευνητών όπως η Boserup (1970), ο Oppenheimer (1970), ο Durand (1975), οι Tilly και Scott (1978) και η Goldin (1995). Το βασικό επιχείρημα είναι ότι η εξάπλωση της οικονομίας της αγοράς και της εκβιομηχάνισης μειώνει, ενώ η τριτογενοποίηση αυξάνει, τη γυναικεία συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό. Η έμμεση παραδοχή είναι ότι το μίγμα των οικονομικών κλάδων και των επαγγελμάτων και οι τρόποι παραγωγής που κυριαρχούν στην οικονομία επηρεάζουν την έμφυλη σύνθεση του εργατικού δυναμικού. Με την εκβιομηχάνιση, την αστικοποίηση και τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό της γεωργίας, χάνονται πολλές παραδοσιακές ευκαιρίες εργασίας για τις γυναίκες στη γεωργία και στις οικογενειακές επιχειρήσεις. Επιπλέον, οι καλύτερα αμειβόμενες χειρωνακτικές ανδρικές δουλειές στη βιομηχανία αυξάνουν το οικογενειακό εισόδημα, ασκώντας με αυτό τον τρόπο αρνητική επίδραση στη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό. Ταυτόχρονα, οι γυναίκες δυσκολεύονται να βρουν δουλειά στη βιομηχανία, λόγω της ασυμβατότητας των οικιακών υποχρεώσεων με τον επίσημο τομέα απασχόλησης, των διακρίσεων στην αγορά εργασίας και της ύπαρξης μιας κοινωνικής νόρμας ή/και στίγματος που

---

³ Ο αστικός τομέας της οικονομίας περιλαμβάνει όλους τους τομείς εκτός από τη γεωργία, την κτηνοτροφική παραγωγή, τη δασική εκμετάλλευση και την αλιεία.

εναντιώνεται στην εργασία των παντρεμένων γυναικών σε χειρωνακτικά επαγγέλματα στα εργοστάσια. Η ανοδική τάση της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό ξεκινά σε ένα μεταγενέστερο στάδιο της ανάπτυξης, όταν η τριτογενεοποίηση της οικονομίας οδηγεί σε αυξημένη ζήτηση γυναικείας εργασίας σε υπαλληλικές θέσεις και συμπίπτει με την άνοδο του εκπαιδευτικού επιπέδου των γυναικών. Η αύξηση της ζήτησης για υπαλληλική εργασία είναι ευνοϊκή για τις παντρεμένες γυναίκες, καθώς οι υπαλληλικές δουλειές δεν συσχετίζονται με αρνητικές κοινωνικές νόρμες ή με κοινωνικό στίγμα.

Διάφορες μελέτες για μία ή περισσότερες χώρες έχουν εμπειρικά εξετάσει και επιβεβαιώσει την ύπαρξη μιας καμπυλόγραμμης σχέσης μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης και συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό (βλ. για παράδειγμα Pampel και Tanaka 1986, Goldin 1995, Mammen και Paxson 2000). Ωστόσο, δεδομένου ότι η καπιταλιστική συσσώρευση μπορεί να έχει μια ποικιλία επιπτώσεων στη γυναικεία εργασία, ανάλογα με την ιδιαίτερη μορφή που παίρνει σε μια συγκεκριμένη χώρα ή περιοχή (Benería και Sen 1981), η καμπύλη σχήματος U πρέπει να ελέγχεται εμπειρικά σε κάθε μελέτη περίπτωσης και να ερμηνεύεται σύμφωνα με το ιδιαίτερο ιστορικό, κοινωνικό και θεσμικό πλαίσιο.

Στην περίπτωση της Ελλάδας, οι δεκαετίες του 1960 και του 1970 είδαν μια σημαντική πτώση των ποσοστών γυναικείας συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό, με παράλληλη μείωση των ποσοστών γυναικείας απασχόλησης και ανεργίας. Αντιθέτως, από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, υπήρξαμε μάρτυρες μιας σταθερής αύξησης των ποσοστών γυναικείας συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό και γυναικείας απασχόλησης, παράλληλα με τη θεαματική αύξηση της γυναικείας ανεργίας. Μπορούμε να συμπεράνουμε από αυτές τις τάσεις, ότι η υποχώρηση της γυναικείας ανεργίας τις δεκαετίες του 1960 και του 1970 συνοδευόταν από μια ακόμα πιο εκτεταμένη απόσυρση των γυναικών από το εργατικό δυναμικό, ενώ η αύξηση της γυναικείας απασχόλησης, που ξεκίνησε στις αρχές της δεκαετίας του 1980, ξεπεράστηκε από μια ακόμα πιο σημαντική αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό. Στη συνέχεια θα αναλύσουμε λεπτομερέστερα αυτές τις εξελίξεις και τους παράγοντες που τις καθόρισαν.

3.1 Η πτώση των ποσοστών γυναικείας συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό και απασχόλησης τις δεκαετίες του 1960 και του 1970

Το ποσοστό συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό του γυναικείου πληθυσμού ηλικίας 15-64 έπεσε μεταξύ 1961 και 1981 από 39,5% στο 29%, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό απασχόλησης από 36% στο 27%. Τα ανδρικά ποσοστά συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό και απασχόλησης μειώθηκαν επίσης την ίδια περίοδο, αλλά σε μικρότερο βαθμό (Πίνακας 2.1). Η μεγάλη υποχώρηση της απασχόλησης στη γεωργία είναι η αφετηρία για όλες τις ερμηνείες.

Σε γενικές γραμμές, η ανάλυση των τάσεων στα ποσοστά συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό και απασχόλησης συνολικά και ανά φύλο συνεπάγεται ότι πρέπει να ληφθούν υπόψη οι παράγοντες που επηρεάζουν τη ζήτηση και την προσφορά εργασίας ξεχωριστά, όπως και η επίδραση που ασκεί η ζήτηση εργασίας και η ανεργία στην προσφορά εργασίας από τις διαφορετικές ομάδες του ανενεργού πληθυσμού. Επιπλέον, ακόμα κι αν η προσφορά επηρεάζει τη ζήτηση εργασίας, η τελευταία είναι αυτή που παίζει τον κυρίαρχο ρόλο στην αλληλεπίδρασή τους.

Πίνακας 2.1 περίπου εδώ

Η υπάρχουσα οικονομική έρευνα και βιβλιογραφία για τη συμμετοχή των Ελληνίδων στο εργατικό δυναμικό τις δεκαετίες του 1960 και του 1970 έχει αξιοποιήσει στοιχεία ανά περιφέρεια από τις απογραφές πληθυσμού του 1961, του 1971 και του 1981 για να μελετήσει τον αντίκτυπο που έχουν στη γυναικεία συμμετοχή στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό η κλαδική διάρθρωση της οικονομίας, ο βαθμός αστικοποίησης, η σύνθεση του γυναικείου πληθυσμού ανά ηλικία, εκπαιδευτικό επίπεδο και οικογενειακή κατάσταση, το ύψος των γυναικείων μισθών και τα ποσοστά γυναικείας ανεργίας. Μια μελέτη της Πετρινώτη (1989) έδειξε ότι η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό ήταν ανελαστική ως προς τα επίπεδα των μισθών, ενώ μια άλλη της Petraki-Kottis (1990) ότι επηρεαζόταν αρνητικά από το γάμο, τη μητρότητα και το ποσοστό γυναικείας ανεργίας. Και οι δύο μελέτες έδειξαν ότι το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό ήταν υψηλότερο στις περιφέρειες με υψηλό μερίδιο της γεωργίας στη συνολική απασχόληση, αλλά κατέληγαν σε αντιφατικά αποτελέσματα όσον αφορά τον αντίκτυπο της εκπαίδευσης. Τα ευρήματα της πρώτης μελέτης δείχνουν ότι το εκπαιδευτικό επίπεδο άσκησε θετική επίδραση στη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό. Αντίθετα, τα ευρήματα της δεύτερης μελέτης λένε ότι οι γυναίκες με το χαμηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο είχαν περισσότερες πιθανότητες να συμμετάσχουν στο εργατικό δυναμικό απ' ό,τι αυτές με το υψηλότερο. Δυστυχώς, οι αναλύσεις παλινδρόμησης και των δύο μελετών ήταν βασισμένες σε συγχρονικά δεδομένα και συνεπώς δεν μπορούν να μας διαφωτίσουν για τους προσδιοριστικούς παράγοντες της πτώσης στο ποσοστό της γυναικείας συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό μεταξύ 1961 και 1981.

Πίνακες 2.2 και 2.3 περίπου εδώ

Αναμφίβολα, η υποχώρηση της γυναικείας απασχόλησης στη γεωργία και η περιορισμένη καθαρή δημιουργία θέσεων εργασίας κυρίως στο δευτερογενή τομέα είναι αυτές που ευθύνονται για αυτή την πτώση (Πίνακας 2.2). Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η αστικοποίηση είναι η ενοποιητική διαδικασία των δύο φαινομένων, δεδομένου ότι το μερίδιο του γυναικείου πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας που ζούσε σε αστικές περιοχές πέρασε από το 45% το 1961 στο 51% το 1981 (Πίνακας 2.3). Χρησιμοποιήσαμε τη μέθοδο ανάλυσης των μεταβαλλόμενων ποσοστών συμμετοχής (shift-share analysis) για να ελέγξουμε αυτή την υπόθεση. Καταρχήν υπολογίσαμε για το έτος 1981 τα γυναικεία ποσοστά συμμετοχής στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό στις αστικές, ημιαστικές και αγροτικές περιοχές και, στη συνέχεια, τα εφαρμόσαμε πάνω στην προσαρμοσμένη δομή του γυναικείου πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας ανά περιοχή κατοικίας το έτος 1981, σύμφωνα με τα μερίδια του 1961. Από αυτή την άσκηση προέκυψε ότι η αστικοποίηση δικαιολογεί μόνο το 9% της συνολικής πτώσης του γενικού γυναικείου ποσοστού συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό μεταξύ 1961 και 1981· το υπόλοιπο 91% οφείλεται στη δραματική πτώση αυτού του ποσοστού στις αγροτικές περιοχές κατά 21 ποσοστιαίες μονάδες (Πίνακας 2.4). Η τελευταία πτώση θα μπορούσε με τη σειρά της να αποδοθεί στην εντατική εκμηχάνιση της γεωργίας που έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του 1960 και του 1970, η οποία κατέστησε περιττή την βοηθητική οικογενειακή εργασία στα αγροκτήματα. Σαν αποτέλεσμα, μεταξύ 1961 και 1981, ο αριθμός των μη αμειβόμενων γυναικών μελών της οικογένειας που

εργάζονταν στη γεωργία μειώθηκε κατά δύο τρίτα, ενώ αυξήθηκε στη βιομηχανία και στις υπηρεσίες. Το καθαρό αποτέλεσμα είναι μια τεράστια μείωση αυτού του είδους της εργασίας στην οικονομία (Πίνακας 2.2).

Πίνακας 2.4 περίπου εδώ

Η αστικοποίηση είχε ανασχετική επίδραση στη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό τις δεκαετίες του 1960 και του 1970. Το 1961, το ποσοστό δραστηριότητας των γυναικών που ζούσαν σε αστικές περιοχές ήταν 25,7% έναντι 55,2% εκείνων που ζούσαν σε αγροτικές περιοχές. Είκοσι χρόνια αργότερα, το πρώτο είχε ανέβει μόνο κατά 2 ποσοστιαίες μονάδες, παρά την αξιοσημείωτη άνοδο στο εκπαιδευτικό επίπεδο των γυναικών. Αυτό οφείλεται σε ένα συνδυασμό παραγόντων που σχετίζονται τόσο με τη ζήτηση όσο και με την προσφορά εργασίας, όπως η ανεπαρκής δημιουργία θέσεων εργασίας για γυναίκες στη βιομηχανία και στις υπηρεσίες, σε σχέση με τον όγκο των ροών εσωτερικής μετανάστευσης από την ύπαιθρο, οι έμμεσες διακρίσεις ενάντια στην πρόσληψη παντρεμένων γυναικών με παιδιά και οι δυσμενείς συνθήκες εργασίας στον επίσημο τομέα της οικονομίας (Petraiki-Kottis 1990). Ιδιαίτερα τα ωράρια εργασίας των θέσεων πλήρους απασχόλησης ήταν εντελώς ασύμβατα με τις οικογενειακές υποχρεώσεις των γυναικών (6ήμερη και 48ωρη εργάσιμη εβδομάδα, διακεκομμένο ωράριο εργασίας στο λιανικό εμπόριο), ενώ οι ευκαιρίες για εργασία μερικής απασχόλησης ήταν πρακτικά ανύπαρκτες. Για τις γυναίκες της εργατικής τάξης, που είχαν την αποκλειστική ευθύνη για το νοικοκυριό και τη φροντίδα των εξαρτώμενων μελών, η εργασία πλήρους απασχόλησης εκτός σπιτιού σήμαινε «διπλή βάρδια», ενώ η χειρωνακτική εργασία θεωρείτο εξαιρετικά κοπιαστική. Υπό αυτές τις συνθήκες και με βάση τις επικρατούσες κοινωνικές νόρμες για τους έμφυλους ρόλους, η αδήλωτη εργασία στο σπίτι και η απλήρωτη εργασία στην οικογενειακή επιχείρηση ήταν πιο ευέλικτες και ελκυστικές επιλογές, όταν η οικονομική ανάγκη δεν υπαγόρευε την ένταξη σε προσωρινή, σποραδική ή μόνιμη εργασία πλήρους απασχόλησης στο εργοστάσιο. Επιπλέον, οι άμεσες μισθολογικές διακρίσεις εις βάρος των γυναικών, που αποτυπώνονταν στις συλλογικές συμβάσεις εργασίας, διατηρούσαν τους γυναικείους μισθούς σε πολύ χαμηλά επίπεδα, πράγμα που αποτελούσε ένα επιπρόσθετο αντικίνητρο για τη συμμετοχή των γυναικών στην αμειβόμενη εργασία. Οι ίσες αμοιβές για εργασία ίσης αξίας καθιερώθηκε για τους υπάλληλους με νόμο το 1973 και για τους χειρωνακτες με την εθνική γενική συλλογική σύμβαση εργασίας το 1975. Η τελευταία έδινε επίσης το περιθώριο μιας περιόδου προσαρμογής τριών ετών για τις κλαδικές και ομοιοεπαγγελματικές συλλογικές συμβάσεις εργασίας (Καραμεσίνη και Ιωακείμογλου 2003).

Μεταξύ των προσδιοριστικών παραγόντων που απαριθμήσαμε παραπάνω, φαίνεται ότι η ανεπαρκής ζήτηση γυναικείας εργασίας στον αστικό τομέα της οικονομίας έπαιξε τον πιο σημαντικό περιοριστικό ρόλο για την άνοδο του γυναικείου ποσοστού συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό στις αστικές περιοχές. Ωστόσο, παρότι το γυναικείο μερίδιο της απασχόλησης στη βιομηχανία έπεσε το 22,8% το 1961 στο 18,2% το 1981, στο ίδιο διάστημα, το αντίστοιχο μερίδιο στις υπηρεσίες ανήλθε από 22,9% στο 30,2%. Αυτό σημαίνει ότι η εντατική εκβιομηχάνιση των δεκαετιών του 1960 και του 1970 ευνόησε περισσότερο τους άνδρες απ' ό,τι τις γυναίκες, ενώ η παράλληλη επέκταση των υπηρεσιών ευνόησε τις γυναίκες περισσότερο από τους άνδρες. Ωστόσο, η αύξηση των θέσεων εργασίας

για γυναίκες στις υπηρεσίες δεν ήταν ικανή να αντισταθμίσει την κατάρρευση της απασχόλησής τους στη γεωργία και τη φειδωλή δημιουργία θέσεων εργασίας στη βιομηχανία. Οφείλουμε όμως εδώ να τονίσουμε, ότι οι επίσημες στατιστικές δεν κατόρθωσαν ποτέ να καταγράψουν ένα μεγάλο μέρος της αδήλωτης γυναικείας εργασίας στην μεταποίηση, ιδίως τη δουλειά με το κομμάτι στον ιματισμό, που έκαναν οι Ελληνίδες στο σπίτι, όπως συνέβαινε και στις υπόλοιπες νοτιοευρωπαϊκές χώρες (Vaiou και Stratigaki 2004). Η δουλειά στο σπίτι αποτελούσε τμήμα των δικτύων υπεργολαβίας και του προτύπου διάχυτης εκβιομηχάνισης, που δημιουργήθηκαν τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 για να μειώσουν το κόστος παραγωγής στους κλάδους έντασης εργασίας της μεταποίησης.

Η τριτογενοποίηση της οικονομίας και της εργασίας επιταχύνθηκε μόνο μετά την πτώση της δικτατορίας (1967-1974), ως αποτέλεσμα μιας διπλής διαδικασίας: της διεύρυνσης του ρόλου του κράτους στην οικονομική δραστηριότητα και της ανάπτυξης μιας καταναλωτικής κοινωνίας που προήλθε από τη σημαντική αύξηση των μισθών και των εισοδημάτων της εργατικής τάξης και των μεσοστρωμάτων.

3.2 Η άνοδος της γυναικείας συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό και στην απασχόληση από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 έως το τέλος αυτής του 2000

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 μέχρι σήμερα, τα γυναικεία ποσοστά συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό και απασχόλησης έχουν ακολουθήσει σταθερά ανοδική πορεία. Μεταξύ 1981 και 2009, τα πρώτα αυξήθηκαν από 27% σε 49%, δηλαδή κατά 22 ποσοστιαίες μονάδες. Τα τελευταία τριάντα χρόνια αποτέλεσαν κατά συνέπεια μια περίοδο αδιάκοπης προόδου προς την ισότιμη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας και στην αμειβόμενη εργασία. Τη δυναμική αυτής της προόδου παρεμπόδιζε μόνο η ανεπαρκής δημιουργία θέσεων εργασίας, η οποία και ευθύνεται για τη θεαματική άνοδο του γυναικείου ποσοστού ανεργίας από 6% το 1981 στο 13,5% το 2001. Μετά από μια προσωρινή πτώση μεταξύ 2001 και 2008, το 2009 επανήλθε στο 13% λόγω του ξεσπάσματος της διεθνούς κρίσης (Πίνακας 2.1).

Η άνοδος των γυναικείων ποσοστών συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό και απασχόλησης οφείλεται σε παράγοντες που σχετίζονται τόσο με τη ζήτηση όσο και με την προσφορά εργασίας. Από πλευράς ζήτησης, η ταχεία τριτογενοποίηση της οικονομίας παρήγαγε μια καθαρή αύξηση περισσότερων του ενός εκατομμυρίου θέσεων εργασίας για γυναίκες (Πίνακας 2.2) και συνοδεύτηκε από τη θηλυκοποίηση του τριτογενούς τομέα. Συγκεκριμένα, το γυναικείο μερίδιο της απασχόλησης στις υπηρεσίες πέρασε από 30% το 1981 στο 44% το 2001 και στο 47% το 2009. Οι νέες θέσεις εργασίας αντιστοιχούσαν τόσο σε ευέλικτες και χαμηλόμισθες δουλειές στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας (ξενοδοχεία και εστιατόρια, καταστήματα λιανικού εμπορίου, προσωπικές υπηρεσίες κλπ.), όσο και σε σταθερές και μέτρια ή καλά αμειβόμενες υπαλληλικές θέσεις στο δημόσιο τομέα (κεντρική και τοπική αυτοδιοίκηση, εκπαίδευση, υγεία, κοινωνικές υπηρεσίες, δημόσιες υπηρεσίες και επιχειρήσεις). Μάλιστα, το μερίδιο των γυναικών δημόσιων υπαλλήλων ανήλθε από 28% το 1972 και 36% το 1980 στο 53% το 2010.

Ας στραφούμε τώρα στους κύριους παράγοντες από πλευράς προσφοράς που προσδιόρισαν την άνοδο του γυναικείου ποσοστού συμμετοχής στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό (εργατικό δυναμικό) από τις αρχές της δεκαετίας του 1980. Μετά

την πτώση της δικτατορίας το 1974, ο πλήρης εκδημοκρατισμός του πολιτεύματος, η ένταξη της αρχής της ισότητας των φύλων στο ελληνικό Σύνταγμα του 1975, η ανάπτυξη του γυναικείου κινήματος και η μεταφορά στην εθνική νομοθεσία όλων των Οδηγιών της ΕΟΚ περί ισότητας των φύλων, μετά την πλήρη ένταξη της Ελλάδας το 1981, άλλαξαν τις αντιλήψεις για το ρόλο των γυναικών στην οικογένεια και στην κοινωνία, καθώς και τις ταυτότητες φύλου και τις επαγγελματικές φιλοδοξίες των νεαρών γυναικών. Επιπλέον, μετά το 1974, σημαντικές μεταρρυθμίσεις στο εκπαιδευτικό σύστημα οδήγησαν σε μια θεαματική άνοδο των ποσοστών ολοκλήρωσης της ανώτερης μέσης εκπαίδευσης και στην μετάβαση από μια ελιτίστικη σε μία μαζική ανώτατη εκπαίδευση. Ως αποτέλεσμα των παραπάνω, το ποσοστό του γυναικείου πληθυσμού ηλικίας 25-64 ετών που είχε αποκτήσει εξαετή δευτεροβάθμια εκπαίδευση ανήλθε από το 16% το 1981 στο 34,5% το 2001 και στο 40% το 2009. Τα αντίστοιχα ποσοστά του γυναικείου πληθυσμού ίδιας ηλικίας με ανώτατη εκπαίδευση ανέβηκαν από 6% σε 16% και 23% (Πίνακας 3). Εξάλλου, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, οι γυναίκες απόφοιτοι ανώτατης εκπαίδευσης είναι περισσότερες από τους άνδρες. Το 1981, υπήρχε ένα τεράστιο χάσμα (53 έως 55 ποσοστιαίες μονάδες) μεταξύ των ποσοστών συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό των γυναικών με ανώτερη εκπαίδευση από τη μια πλευρά και των γυναικών μέσης και χαμηλής εκπαίδευσης από την άλλη (Πίνακας 2.4). Είναι λογικό που η μαζική είσοδος των γυναικών στην ανώτατη εκπαίδευση ώθησε το ποσοστό της γυναικείας συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό σε άνοδο, επηρεάζοντας τις επαγγελματικές φιλοδοξίες των γυναικών και τον οικογενειακό προγραμματισμό.

Παράλληλα, μεταξύ 1981 και 2009, το ποσοστό συμμετοχής στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό γυναικών με ανώτερο εκπαιδευτικό επίπεδο αυξήθηκε ελαφρά, αντίθετα με αυτά των γυναικών μέσου και χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου που εκτινάχθηκαν, κυρίως λόγω των σημαντικών αλλαγών στη συμπεριφορά των παντρεμένων γυναικών στην αγορά εργασίας, και εκείνο των γυναικών ηλικίας 25-64 που σκαρφάλωσε από το 24% στο 57% (Πίνακας 2.4). Εκτός από τη σταδιακή μεταβολή της στάσης των γυναικών απέναντι στους παραδοσιακούς γυναικείους ρόλους, που έλαβε χώρα στο νέο κοινωνικό, πολιτικό και ιδεολογικό περιβάλλον που δημιουργήθηκε μετά το 1974, οι κύριες αιτίες της αυξημένης συμμετοχής των παντρεμένων γυναικών στην αγορά εργασίας, ιδίως εκείνων με μέση ή χαμηλή μόρφωση, είναι κατά τη γνώμη μας τρεις: (α) η μεγαλύτερη αύξηση των γυναικείων μισθών σε σχέση με τους ανδρικούς -το μισθολογικό χάσμα φύλου συρρικνώθηκε μετά το 1980- σε συνδυασμό με τις προσδοκίες για υψηλότερα επίπεδα κατανάλωσης (β) το μεγαλύτερο κόστος των παιδιών, λόγω των περισσότερων ετών εκπαίδευσης των νέων και της μεγαλύτερης ηλικίας αποχώρησής τους από το σπίτι των γονέων λόγω της ανόδου της ανεργίας και της εργασιακής επισφάλειας στους νέους (γ) η πτώση στο δείκτη γονιμότητας, που πέρασε από τα 2,1 παιδιά ανά γυναίκα το 1981 στο 1,2 το 1999, ενώ το 2009 βρισκόταν στο 1,5.

Οι υπάρχουσες οικονομικές μελέτες για τη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό στην Ελλάδα έχουν χρησιμοποιήσει συμβατικά μοντέλα πιθανοτήτων (probit models) όσον αφορά την απόφαση συμμετοχής σε συγκεκριμένες χρονικές στιγμές (Meghir κ.ά. 1989, Kanelloropoulos και Manromaras 2002, Daouli κ.ά. 2004, Νικολίτσα 2006). Εκτός από την εξέταση του ρόλου των διαφορών στο ανθρώπινο κεφάλαιο και στις συνθήκες απασχόλησης/ανεργίας στον τόπο κατοικίας, όλες

έδειξαν ότι η παρουσία ή/και ο αριθμός παιδιών ηλικίας κάτω των 6, 10 ή 13 ετών έχουν αρνητική επίπτωση στη γυναικεία συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό. Ωστόσο, οι Meghir κ.ά. (1989) βρήκαν ότι αυτή η επίδραση είναι μικρή, ενώ οι Kanellorou και Manromaras (2002) κατάφεραν να επιβεβαιώσουν αυτή την επίδραση το 1988, αλλά όχι το 1994. Για τους δημογράφους, η κατεύθυνση της αιτιώδους σχέσης μεταξύ γονιμότητας και απασχόλησης είναι συζητήσιμη. Χρησιμοποιώντας δεδομένα από μια έρευνα ιστορικών γεγονότων (event history survey) που διενεργήθηκε το 1983 και εκτιμήσεις από ένα μοντέλο εξισώσεων, στο οποίο η γονιμότητα και η συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό προσδιορίζονται ταυτόχρονα, οι Magdalinos και Symeonidou (1989) ισχυρίστηκαν ότι υπάρχει μια σημαντική αιτιώδης επίδραση της απασχόλησης στη γονιμότητα, αλλά όχι της γονιμότητας στη συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό στην Ελλάδα. Αυτό είναι το αντίστροφο από αυτά που συμπεραίνουν συνήθως οι μελέτες για τις ανεπτυγμένες χώρες. Οι συγγραφείς έδωσαν δύο πιθανές ερμηνείες αυτής της διαφοράς. Πρώτον, η αιτιώδης σχέση μεταξύ γονιμότητας και απασχόλησης σχετίζεται με τις αποφάσεις που παίρνονται είτε κατά το γάμο είτε σε κάθε νέα γέννα. Ένας από τους κύριους παράγοντες που επηρεάζουν αυτές τις αποφάσεις είναι το κόστος διακοπής και επιστροφής στην εργασία, το οποίο είναι πολύ υψηλό στην Ελλάδα. Δεύτερον, πολλές μητέρες και πεθερές βοηθούν στη φροντίδα των παιδιών, ιδίως όταν οι κόρες ή οι νύφες τους εργάζονται. Δυστυχώς, δεν υπάρχει πρόσφατη μελέτη για τη σχέση μεταξύ γυναικείας γονιμότητας και αποφάσεων απασχόλησης, αλλά οι επίσημες στατιστικές δείχνουν ότι η Ελλάδα ανήκει στις χώρες της ΕΕ με σχετικά μικρή αρνητική επίπτωση της μητρότητας στα ποσοστά γυναικείας απασχόλησης (Eurostat 2009, Πίνακας 2.5, σ. 32).

Τέλος, προκειμένου να αναλύσουμε τους προσδιοριστικούς παράγοντες της ανόδου του ποσοστού συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό του γυναικείου πληθυσμού 25-64 ετών από 31% το 1981 στο 62% το 2009, χρησιμοποιήσαμε τη μέθοδο των μεταβαλλόμενων μεριδίων (shift-share analysis). Συγκεκριμένα, υπολογίσαμε τα ποσοστά συμμετοχής των γυναικών με ανώτατη, ανώτερη δευτεροβάθμια και χαμηλή μόρφωση του 2009 και τα εφαρμόσαμε στην προσαρμοσμένη δομή του γυναικείου πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας μεταξύ 25-64 ετών ανά εκπαιδευτικό επίπεδο το 2009, σύμφωνα με τα μερίδια του 1981. Από αυτήν την άσκηση προέκυψε ότι η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου εξηγεί το 60,3% της συνολικής ανόδου του γυναικείου ποσοστού οικονομικής δραστηριότητας μεταξύ 1981 και 2009· το υπόλοιπο 39,7% οφείλεται στη θεαματική αύξηση των ποσοστών συμμετοχής των γυναικών χαμηλής και μέσης μόρφωσης.

3.3 Δομική οικονομική και κοινωνική αλλαγή και γυναικεία απασχόληση

Οι εξελίξεις που περιγράψαμε παραπάνω αντιστοιχούν σε έναν σπουδαίο οικονομικό και κοινωνικό μετασχηματισμό που συνοδεύεται από δραστικές αλλαγές στη γυναικεία απασχόληση. Μέσα σε πενήντα χρόνια η Ελλάδα έγινε μια έντονα αστικοποιημένη και τριτογενοποιημένη οικονομία, σε συνεχή διαδικασία απο-αγροτικοποίησης, αποβιομηχάνισης και τριτογενοποίησης, η οποία συνοδεύτηκε από τη θηλυκοποίηση της εργασίας στη γεωργία και στις υπηρεσίες και την απο-θηλυκοποίηση της εργασίας στη βιομηχανία, κυρίως λόγω της παρακμής των βιομηχανικών κλάδων που ιστορικά συγκέντρωναν τη γυναικεία απασχόληση (κλωστοϋφαντουργία, ιματισμός, καπνοβιομηχανία κλπ.) και στους

οποίους η Ελλάδα έχασε σταδιακά το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα. Ταυτόχρονα, ο κοινωνικός μετασχηματισμός επέφερε τη διάβρωση των παραδοσιακών έμφυλων ρόλων στην ιδιωτική και τη δημόσια σφαίρα, την ισότητα φύλου στις εγγραφές στην πρωτοβάθμια, στη δευτεροβάθμια και στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και άλλαξε τις αντιλήψεις για το φύλο πολλών επαγγελματιών, παρότι οι εκπαιδευτικές επιλογές των νέων ανδρών και γυναικών διαφέρουν ακόμη σε μεγάλο βαθμό.

Πίνακας 2.5 περίπου εδώ

Ως αποτέλεσμα, η κατανομή της γυναικείας απασχόλησης ανά κλάδο, εργασιακό καθεστώς και επάγγελμα υπέστη ουσιαστική αναδιάρθρωση (Πίνακας 2.5). Αρχικά, τα μερίδια της γυναικείας απασχόλησης στον πρωτογενή και στον τριτογενή τομέα ήταν εντελώς αντεστραμμένα: τα πρώτα έπεσαν από 68% το 1961 στο 12% το 2009, ενώ τα δεύτερα αυξήθηκαν από 17,5% στο 79% το ίδιο διάστημα. Μια εξίσου σημαντική εξέλιξη είναι η μείωση του αριθμού των απλήρωτων εργαζόμενων σε οικογενειακά αγροκτήματα ή επιχειρήσεις, που αποτελούσε μια μόνιμη τάση στο διάστημα της περιόδου των πενήντα ετών που εξετάζουμε και αποτελεί ακόμη και σήμερα μια συνεχή διαδικασία. Το μερίδιο των απλήρωτων οικογενειακών εργαζόμενων στη συνολική γυναικεία απασχόληση καταποντίστηκε από 59% το 1961 στο 10% το 2009. Η πρόοδος των γυναικών στην αμειβόμενη εργασία έγινε βασικά μέσω της μαζικής εισόδου τους στη μισθωτή εργασία και σε μικρότερο βαθμό μέσω της εμπλοκής τους στην αυτοαπασχόληση (Πίνακας 2.2). Το μερίδιο των μισθωτών στη συνολική γυναικεία απασχόληση αυξήθηκε από το 27% το 1961 στο 70% το 2009. Τέλος, η δυναμική διείδυση των γυναικών στα διευθυντικά, επιστημονικά-ελευθέρια και τεχνικά επαγγέλματα προωθήθηκε από την θεαματική άνοδο του εκπαιδευτικού τους επιπέδου και αντικατοπτρίστηκε στην επαγγελματική αναδιάρθρωση της γυναικείας απασχόλησης. Αυτά τα επαγγέλματα, που αντιστοιχούσαν στο 4% της γυναικείας απασχόλησης το 1961, συγκέντρωναν το 37% το 2009. Το ίδιο διάστημα, ένας ισοδύναμος όγκος γυναικείων θέσεων εργασίας δημιουργήθηκε σε επαγγέλματα γραφείου, υπηρεσιών και πωλήσεων, το μερίδιο των οποίων πέρασε από το 6% το 1961 στο 37% το 2009.

Παρά την εντυπωσιακή δομική αλλαγή, τα γυναικεία ποσοστά συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό και απασχόλησης είναι σήμερα μεταξύ των χαμηλότερων στην ΕΕ-27, ιδιαίτερα όσον αφορά τις γυναίκες με χαμηλό ή μεσαίο εκπαιδευτικό επίπεδο, που είναι μητέρες παιδιών, και τις ηλικιωμένες γυναίκες. Για να εξηγήσουμε αυτά τα φαινόμενα θα πρέπει να στραφούμε στις ιδιαιτερότητες του ελληνικού κράτους πρόνοιας και του συστήματος κοινωνικής φροντίδας.

4. Κράτος πρόνοιας, σύστημα κοινωνικής φροντίδας και πρότυπα γυναικείας απασχόλησης

Παρόλο που το συμβόλαιο κεφαλαίου-εργασίας βρίσκεται στην καρδιά του σύγχρονου κράτους πρόνοιας, οι φεμινίστριες θεωρητικοί του κοινωνικού κράτους έχουν σωστά επισημάνει ότι το συμβόλαιο φύλου (gender contract) ήταν μια δεύτερη βασική διευθέτηση (Lewis 2001), που πρόσφατα αναγνωρίστηκε από την ορθόδοξη βιβλιογραφία της κοινωνικής πολιτικής (Esping-Andersen 2002). Ιστορικά, οι γυναίκες έχουν κερδίσει προνοιακά δικαιώματα λόγω της εξαρτημένης θέσης τους μέσα στην οικογένεια ως σύζυγοι και μητέρες, καθώς η εξέλιξη των σύγχρονων κρατών πρόνοιας συνέπεσε με το οικογενειακό μοντέλο του άνδρα-κουβαλητή

(Lewis 1992). Είναι ωστόσο περισσότερο στο «συντηρητικό» καθεστώς ευημερίας, που συμβαίνει οι γυναίκες να αντιμετωπίζονται πρώτα ως σύζυγοι ή/και μητέρες και μετά ως πηγές εισοδήματος για την οικογένεια (Ostner 1994). Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί για το κοινωνικό μοντέλο της Νότιας Ευρώπης (Liebried 1992, Petmesidou 1996, Ferrera 1996, Rhodes 1997, Karamessini 2008) όπου ο ρόλος της οικογένειας όσον αφορά την παροχή πρόνοιας είναι ακόμη πιο σημαντικός απ' ό,τι στο «συντηρητικό» καθεστώς ευημερίας.

Μέχρι πρόσφατα δύο ήταν τα κύρια έμφυλα χαρακτηριστικά του ελληνικού οικογενειοκεντρικού κράτους πρόνοιας: η έντονη έμφυλη μεροληψία του συνταξιοδοτικού συστήματος και η υπολειμματική οικογενειακή πολιτική (Karamessini 2010). Το «συμβόλαιο φύλου» στο ελληνικό συνταξιοδοτικό σύστημα καθιερώθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1930 και ενισχύθηκε τη δεκαετία του 1960. Εκτός από τη μικρότερη - κατά πέντε χρόνια - ηλικία συνταξιοδότησης των γυναικών, περιλάμβανε ειδικό καθεστώς πρόωρης συνταξιοδότησης για τις έγγαμες γυναίκες και τις μητέρες, καθώς και την παροχή συντάξεων επιζώντων όχι μόνο στις συζύγους, αλλά και στις ανύπαντρες ή διαζευγμένες κόρες του νεκρού πατέρα. Το 1935, ένας νόμος έδωσε στις γυναίκες δημόσιες υπαλλήλους που ήταν παντρεμένες το δικαίωμα να συνταξιοδοτούνται μετά από 15 χρόνια υπηρεσίας, όταν η ισχύουσα περίοδος ασφάλισης των δημοσίων υπαλλήλων για πλήρη σύνταξη ήταν τα 35 χρόνια υπηρεσίας. Αξίζει να σημειωθεί, ότι η συνταξιοδότηση μετά από 15 χρόνια υπηρεσίας για τις παντρεμένες και μετά από 20 χρόνια για τις ανύπαντρες, ήταν το βασικό αίτημα των γυναικών δημοσίων υπαλλήλων στα τέλη της δεκαετίας του 1920 και στις αρχές της δεκαετίας του 1930 (Αβδελά 1990). Σύμφωνα με το πλήρες μητρώο των γυναικών που συνταξιοδοτήθηκαν στον δημόσιο τομέα πριν από το 1953, μόνο το 35,4% εξ αυτών είχε εργαστεί για περισσότερα από 25 χρόνια (έναντι του 63,4% των ανδρών), ενώ το 46,5% είχε εργαστεί έως 20 χρόνια (Αβδελά 1990). Τη δεκαετία του 1960, κατοχυρώθηκε θεσμικά στο δημόσιο και στον τραπεζικό τομέα ένας μεγάλος αριθμός δυνατοτήτων πρόωρης συνταξιοδότησης για τις γυναίκες μετά από 20 ή 25 χρόνια υπηρεσίας, ενώ στις μητέρες με ανήλικο τέκνο που εργάζονταν στον ιδιωτικό τομέα επιτράπηκε να συνταξιοδοτηθούν στην ηλικία των 50 ετών. Οι περισσότερες από αυτές τις δυνατότητες σταδιακά καταργήθηκαν, με τις διαδοχικές συνταξιοδοτικές μεταρρυθμίσεις των δεκαετιών του 1990 και του 2000, αρχικά για τους νεοεισερχόμενους στην αγορά εργασίας από το 1993 και μετά, και στη συνέχεια για όσους ασφαλίστηκαν μεταξύ 1983 και 1992. Επιπλέον, τα αντικίνητρα για την πρόωρη συνταξιοδότηση, με όρους χαμηλότερων επιπέδων σύνταξης, αυξήθηκαν. Σήμερα, μόνο οι μητέρες με ανήλικα τέκνα μπορούν ακόμη να συνταξιοδοτηθούν πρόωρα, στην ηλικία των 55 ετών.

Οι συνταξιοδοτικές μεταρρυθμίσεις των τελευταίων είκοσι ετών, παράλληλα με τις μεταβολές στα πρότυπα συμμετοχής των παντρεμένων γυναικών, εξηγούν την αξιοσημείωτη αύξηση του ποσοστού συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό των γυναικών ηλικίας 45-54 ετών από το 23% στο 62% μεταξύ 1981 και 2009 και αυτών ηλικίας 55-64 από το 17% στο 29% το ίδιο διάστημα (Πίνακας 2.4).

Το σύστημα κοινωνικής φροντίδας αποτελεί τμήμα του κοινωνικού μοντέλου μιας χώρας και περιλαμβάνει το καθεστώς αδειών, τις επίσημες υπηρεσίες φροντίδας παιδιών και τις ανεπίσημες μορφές φροντίδας. Στο παραδοσιακό ελληνικό κοινωνικό μοντέλο, που μπορεί να θεωρηθεί οικογενειοκεντρικό, η κρατική

υποστήριξη για τους γονείς υπολειπόταν, καθώς η οικογένεια είχε την νομική και ηθική υποχρέωση να φροντίσει τα εξαρτώμενα μέλη της (Karamessini 2010). Το κράτος παρενέβαινε στην προστασία των παιδιών μόνο σε περίπτωση απουσίας του πατέρα ή και των δύο γονέων (ορφανά) και σε περίπτωση ένδειας (άποροι ανήλικοι). Τα επιδόματα παιδιού ήταν πολύ χαμηλά και παρέχονταν μόνο σε εργαζόμενους γονείς από τον εργοδότη ή την κοινωνική υπηρεσία. Το κράτος παρενέβαινε επίσης μόνο για να προστατέψει τη μητρότητα, εξασφαλίζοντας ειδικά δικαιώματα για τις εργαζόμενες γυναίκες. Η νομοθεσία που χρονολογούνταν από το 1920 απαγόρευε την απόλυση κατά τη διάρκεια της άδειας μητρότητας, η οποία ήδη τότε οριζόταν στις 12 εβδομάδες. Ωστόσο, κατά την δεκαετία του 1980 επιτεύχθηκε η απαγόρευση της απόλυσης γυναικών κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης (1980) και της άρνησης πρόσληψης γυναικών λόγω εγκυμοσύνης ή της απόλυσης μετά τον τοκετό (1984). Η άδεια μητρότητας στον ιδιωτικό τομέα αποζημιωνόταν μερικώς -πλήρης μισθός άρχισε να παρέχεται μετά το 1977- και οι δημόσιες υπηρεσίες φροντίδας και φύλαξης παιδιών ήταν σχεδόν ανύπαρκτες. Τη δεκαετία του 1980 θεσπίστηκαν τα πρώτα μέτρα πολιτικής για την «συμφιλίωση» των επαγγελματικών και των γονεϊκών υποχρεώσεων και για τους δύο γονείς, όχι μόνο για τις μητέρες. Η διάρκεια της άδειας μητρότητας επεκτάθηκε και καθιερώθηκαν νέες γονικές άδειες. Το καθεστώς αδειών βελτιώθηκε επίσης κατά τις δεκαετίες του 1990 και του 2000 αλλά, μέχρι πρόσφατα, οι συνεχείς άδειες μετά την άδεια μητρότητας ήταν περιορισμένης διάρκειας ή/και άνευ αποδοχών, πράγμα που εξηγεί το χαμηλό ποσοστό χρήσης τους, καθώς και τα προβλήματα εφαρμογής στην πράξη στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας. Το καθεστώς αδειών δεν κατάφερε έτσι να επηρεάσει τα πρότυπα γυναικείας δραστηριότητας και απασχόλησης.

Όσο για τις δημόσιες υπηρεσίες φροντίδας παιδιών, αυτές παρέμειναν ανεπαρκείς για δεκαετίες. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 εφαρμόστηκε μια νέα στρατηγική που περιλάμβανε τη δημιουργία νέων δημόσιων βρεφονηπιακών σταθμών και κέντρων απασχόλησης παιδιών μετά τις ώρες του σχολείου και την επέκταση των ωρών λειτουργίας των νέων δημόσιων βρεφονηπιακών σταθμών, νηπιαγωγείων και σχολείων. Παρά την πρόοδο που σημειώθηκε ως προς την επέκταση των υπηρεσιών φροντίδας τη δεκαετία που προηγήθηκε της πρόσφατης οικονομικής κρίσης, η κάλυψη από επίσημες υπηρεσίες φροντίδας των παιδιών ηλικίας κάτω των 3 ετών και από 3 ετών έως την ηλικία υποχρεωτικής σχολικής εκπαίδευσης ήταν αντίστοιχα 12% και 67% το 2008. Αυτά τα ποσοστά ήταν μεταξύ των χαμηλότερων στην ΕΕ των 27. Δύο χρόνια νωρίτερα, η Ευρωπαϊκή Έρευνα Εργατικού Δυναμικού ανέφερε για την Ελλάδα ότι για το 41% των παιδιών ηλικίας 0-2 ετών και για το 18% των παιδιών ηλικίας 3-6 ετών μεριμνούσαν αποκλειστικά οι γονείς τους, ενώ για το 54% της πρώτης ομάδας και το 40% της δεύτερης μεριμνούσαν οι παππούδες τους, συγγενείς, φίλοι και οικιακοί βοηθοί. Αυτά τα ποσοστά ήταν μεταξύ των υψηλότερων στην ΕΕ των 27 (Eurostat 2009).

Πίνακας 2.6 περίπου εδών

Μπορούμε λοιπόν κατανοήσουμε γιατί, λίγο πριν την κρίση του 2008, τα ποσοστά απασχόλησης των γυναικών με παιδιά κάτω των 15 ετών ήταν πολύ χαμηλότερα στην Ελλάδα απ' ό,τι στην ΕΕ των 27 κατά μέσο όρο (Πίνακας 2.6) και γιατί οι Ελληνίδες γυναίκες είχαν συνειδητά μειώσει τη γονιμότητά τους σε τέτοιο βαθμό. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η επίπτωση της μητρότητας στην απασχόληση είναι

μικρότερη στην Ελλάδα απ' ό,τι στην ΕΕ των 27 κατά μέσο όρο. Αυτό πιθανότατα συμβαίνει επειδή η επιστροφή στην εργασία, μετά από διακοπή για τη φροντίδα ενός παιδιού, είναι σχετικά πιο δύσκολη στην Ελλάδα, δεδομένου του υψηλού ποσοστού γυναικείας ανεργίας, ιδιαίτερα μεταξύ των γυναικών χαμηλού και μεσαίου εκπαιδευτικού επιπέδου, των διακρίσεων εις βάρος των μητέρων στις προσλήψεις στον ιδιωτικό τομέα και των ελάχιστων ευκαιριών μερικής απασχόλησης. Το 2009 το γυναικείο ποσοστό μερικής απασχόλησης ήταν 10,5% στην Ελλάδα (έναντι 31,5% κατά μέσο όρο στην ΕΕ των 27), το χαμηλότερο μεταξύ των νοτιοευρωπαϊκών χωρών. Τέλος, τα στοιχεία δείχνουν ότι στην Ελλάδα η μητρότητα ελάχιστα επηρεάζει την απασχόληση των γυναικών υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου, οι οποίες έχουν πρότυπα συνεχόμενης απασχόλησης.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, χιλιάδες μετανάστριες έχουν βρει απασχόληση σε ελληνικά νοικοκυριά, καθαρίζοντας και φροντίζοντας παιδιά και ηλικιωμένα άτομα. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι οι μετανάστριες αποτελούν τον «από μηχανής θεό» και έχουν παίξει καταλυτικό ρόλο στην επιτάχυνση της συμμετοχής των Ελληνίδων στο εργατικό δυναμικό (Lyberaki 2008). Ωστόσο, η πρόοδος στα ποσοστά γυναικείας συμμετοχής στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό ελάχιστα επιταχύνθηκε τη δεκαετία του 1990, σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία και, επιπλέον, το κατά πόσο η όποια επιτάχυνση μπορεί να αποδοθεί στην εισροή μεταναστών είναι συζητήσιμο. Πρώτον, η άνοδος του εκπαιδευτικού επιπέδου των γυναικών είναι ισχυρότερος προσδιοριστικός παράγοντας της αύξησης του γυναικείου ποσοστού συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό και, δεύτερον, η απασχόληση μεταναστριών για οικιακή βοήθεια και φροντίδα είναι οικονομικά προσιτή κυρίως σε οικογένειες με υψηλό έως μεσαίο εισόδημα, όπου οι γυναίκες το πιθανότερο είναι να διαθέτουν ανώτερη εκπαίδευση. Δεδομένου ότι το ποσοστό συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό των γυναικών υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου έχει σημειώσει πολύ μικρή αύξηση (Πίνακας 2.4), είναι πιο πιθανό οι μετανάστριες να έχουν αντικαταστήσει τις γιαγιάδες και τους παππούδες στην παροχή ανεπίσημης φροντίδας παρά να έχουν συμβάλει σημαντικά στην απελευθέρωση των γυναικών, ώστε αυτές να μπορέσουν να αναζητήσουν εργασία.

Πίνακας 2.7 εδώ

Παρότι τα ποσοστά απασχόλησης των μητέρων στην Ελλάδα είναι σήμερα αισθητά χαμηλότερα από το μέσο όρο της ΕΕ, από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 έχει υπάρξει σημαντική διάβρωση του οικογενειακού μοντέλου του άνδρα-κουβαλητή. Μπορούμε να εντοπίσουμε αυτήν την τάση χρησιμοποιώντας στοιχεία για τα πρότυπα απασχόλησης των νοικοκυριών ζευγαριών με μικρά παιδιά και διαφορετικό έμφυλο καταμερισμό της εργασίας (Πίνακας 2.7). Συγκεκριμένα, το μερίδιο των ζευγαριών με τουλάχιστον ένα παιδί κάτω των 6, όπου ο άνδρας εργάζεται με σχέση πλήρους απασχόλησης και η γυναίκα δεν εργάζεται -δηλαδή το οικογενειακό μοντέλο του άνδρα κουβαλητή- μειώθηκε από 61% το 1981 σε 44,4% το 2008, ενώ το μερίδιο των ίδιων νοικοκυριών ζευγαριών όπου ο άνδρας εργάζεται με σχέση πλήρους απασχόλησης και η γυναίκα εργάζεται με καθεστώς είτε πλήρους είτε μερικής απασχόλησης αυξήθηκε από 30,8% σε 52,1% το ίδιο διάστημα. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι οι περισσότερες από τις μητέρες που εργάζονται εκτός σπιτιού στα νοικοκυριά ζευγαριών με τουλάχιστον ένα παιδί κάτω των 6 είναι πλήρως απασχολούμενες (89% το 2008).

Ωστόσο, παρά την πρόοδο στη διάβρωση του οικογενειακού μοντέλου του άνδρα κουβαλητή, οι αριθμοί για την Ελλάδα συγκρίνονται δυσμενώς με εκείνους των περισσότερων χωρών της ΕΕ. Αυτό οφείλεται στο πολύ διαφορετικό σημείο εκκίνησης της Ελλάδας συγκριτικά με άλλες χώρες και στην ανθεκτικότητα αυτού του μοντέλου απέναντι στην αλλαγή, λόγω μιας σειράς παραγόντων, μεταξύ των οποίων σημαντικό ρόλο παίζει η ανεπάρκεια της ζήτησης γυναικείας εργασίας.

5. Ανισότητες μεταξύ γυναικών και σύγκριση διεθνών επιδόσεων

Με την άνοδο του μορφωτικού επιπέδου των γυναικών και της μέσης ηλικίας τους κατά το γάμο και στην πρώτη γέννα - σήμερα 27 και 28 χρονών αντίστοιχα - και με την μείωση της γονιμότητας, υπάρχει ένα συνεχώς αυξανόμενο ποσοστό γυναικών που ξεκινούν την καριέρα τους πριν από τη δημιουργία οικογένειας και τον οικογενειακό προγραμματισμό και ακολουθούν πρότυπα συνεχούς απασχόλησης, άσχετα με την τεκνοποίηση. Σε μια δεδομένη χρονική στιγμή, αυτό το ποσοστό ποικίλλει σημαντικά ανάλογα με το μορφωτικό επίπεδο (αποτέλεσμα εκπαίδευσης) και την ηλικία (αποτέλεσμα γενιάς).

Η γενιά και το μορφωτικό επίπεδο είναι επίσης κρίσιμοι προσδιοριστικοί παράγοντες των διαφορών μεταξύ γυναικών αναφορικά με την πρόσβαση στην απασχόληση και την αποδοχή του μοντέλου του άνδρα κουβαλητή για μεγαλύτερα ή μικρότερα διαστήματα της ζωής τους, με ή χωρίς την παρουσία μικρών παιδιών. Ταυτόχρονα, το πολύ χαμηλό γυναικείο ποσοστό απασχόλησης στην Ελλάδα, που ήταν το τρίτο χαμηλότερο στην ΕΕ των 27 το 2009, οφείλεται στα πολύ χαμηλά ποσοστά απασχόλησης των γυναικών με χαμηλή και μεσαία εκπαίδευση και των γυναικών ηλικίας άνω των 45 ετών.

Είναι δύσκολο να ξεδιαλύνουμε την επίπτωση που έχουν στα ποσοστά απασχόλησης οι αποφάσεις των γυναικών ως προς την προσφορά εργασίας από τη μια και οι ευκαιρίες απασχόλησής τους από την άλλη. Είναι παρ' όλα αυτά εμφανές, ότι η μεγάλη άνοδος της γυναικείας ανεργίας από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 και η διατήρηση του ποσοστού της σε πολύ υψηλά επίπεδα κατά τη διάρκεια των τελευταίων δύο δεκαετιών φανερώνουν ότι η πρόσβαση στην αμειβόμενη εργασία περιορίζεται από τη ζήτηση και όχι από την προσφορά εργασίας. Οι γυναίκες χαμηλής και μεσαίας μόρφωσης, όπως και οι νεαρές γυναίκες όλων των μορφωτικών επιπέδων, παρουσιάζουν πολύ υψηλότερα ποσοστά ανεργίας, ενώ το έμφυλο χάσμα ανεργίας στην Ελλάδα ήταν μακράν το υψηλότερο στην ΕΕ το 2009.

Η γενιά και η εκπαίδευση είναι επίσης σημαντικοί προσδιοριστικοί παράγοντες για την πρόσβαση σε καλές θέσεις εργασίας με όρους μισθών, σταθερότητας της απασχόλησης, συνθηκών εργασίας και προοπτικών επαγγελματικής εξέλιξης. Η πρόσβαση στον δημόσιο τομέα διαιρεί επίσης τις εργαζόμενες γυναίκες όσον αφορά την ποιότητα της εργασίας. Το 2009, το 37% των γυναικών και το 33% των ανδρών μισθωτών εργάζονταν στον δημόσιο τομέα. Ο μέσος μισθός στον δημόσιο τομέα είναι υψηλότερος από ό,τι στον ιδιωτικό τομέα, ενώ το μισθολογικό χάσμα φύλου είναι ελάχιστο στον πρώτο και πολύ μεγάλο στον δεύτερο. Σύμφωνα με συγκρίσιμα δεδομένα για το 2008 από την Ευρωπαϊκή Έρευνα Διάρθρωσης Αμοιβών, η οποία μεροληπτεί εις βάρος της απασχόλησης στον δημόσιο τομέα, το μισθολογικό χάσμα φύλου στην Ελλάδα ήταν 18%, μεταξύ των υψηλότερων στην ΕΕ. Μαζί με το πολύ χαμηλό ποσοστό γυναικείας απασχόλησης και το πολύ υψηλό

ποσοστό γυναικείας ανεργίας, τονίζει τον δύσκολο δρόμο των γυναικών προς την οικονομική ανεξαρτησία στην Ελλάδα. Σε αυτά τα εμπόδια θα πρέπει να προστεθεί η εργασιακή επισφάλεια, ιδιαίτερα για τις νέες γυναίκες όλων των εκπαιδευτικών επιπέδων και για τις γυναίκες χαμηλής μόρφωσης όλων των ηλικιών, που τα τελευταία χρόνια έχει σοβαρά επεκταθεί.

Πίνακας 2.8 περίπου εδώ

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, με την εισροή άνω του ενός εκατομμυρίου μεταναστών στην Ελλάδα, πολλοί από τους οποίους αποφάσισαν να μείνουν μόνιμα στη χώρα, η εθνική καταγωγή προστέθηκε στις προηγούμενες διαιρέσεις μεταξύ των γυναικών όσον αφορά τη συμμετοχή στην αγορά εργασίας και την πρόσβαση στην απασχόληση και στις καλές θέσεις εργασίας. Οι μετανάστριες αποτελούν σήμερα (2009) το 6% του γυναικείου εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα. Ο Πίνακας 2.8 δείχνει ότι οι Ελληνίδες και οι μετανάστριες από χώρες εκτός της ΕΕ έχουν παρεμφερή ποσοστά συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό και απασχόλησης, ενώ οι Ελληνίδες έχουν υψηλότερα ποσοστά ανεργίας απ' ό,τι οι μετανάστριες.

Ωστόσο, δεδομένου του έντονου δυϊσμού της ελληνικής αγοράς εργασίας, οι μετανάστες έχουν υψηλή απορρόφηση σε συγκεκριμένους τομείς και σε λιγοστά επαγγέλματα, όλα χαμηλής ειδίκευσης και χαμηλών αποδοχών. Επιπλέον, πολλές από τις δουλειές που κάνουν οι μετανάστες είναι αδήλωτες και μερικώς ή πλήρως ανασφάλιστες. Σύμφωνα με τα δεδομένα της Έρευνας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (EU-SILC), το 2005 το χάσμα μεταξύ του μέσου μισθού των Ελληνίδων και του μέσου μισθού των μεταναστριών ήταν 28 ποσοστιαίες μονάδες (Lyberaki 2008), ενώ, το πρώτο τρίμηνο του 2010, το 44% των εργαζόμενων μεταναστριών απασχολούνταν σε οικιακές ή προσωπικές υπηρεσίες σε νοικοκυριά και το 14,5% σε ξενοδοχεία και εστιατόρια. Η εντυπωσιακά μεγάλη συγκέντρωση της απασχόλησης των μεταναστριών στα νοικοκυριά προκύπτει από τη μεγάλη ζήτηση των τελευταίων για υπηρεσίες κατ' οίκον φροντίδας, η οποία σχετίζεται με την υπανάπτυξη της κοινωνικής φροντίδας και την εξαιρετικά άνιση κατανομή στις ελληνικές οικογένειες της φροντίδας του σπιτιού μεταξύ των συζύγων, που οδηγεί στην επιβάρυνση των εργαζόμενων γυναικών. Η συγκέντρωση της εργασίας των μεταναστριών σε περιορισμένα και χαμηλής ειδίκευσης επαγγέλματα οδηγεί σε εκτεταμένη απαξίωση των δεξιοτήτων τους.

6. Συμπεράσματα

Μέχρι πρόσφατα, η συμβολή των Ελληνίδων στην παραγωγή ήταν σημαντικά υποτιμημένη, καθώς ουσιαστικά εκδηλωνόταν μέσα από την απλήρωτη εργασία σε οικογενειακά αγροκτήματα και επιχειρήσεις και την αδήλωτη αμειβόμενη εργασία σε πόλεις και κωμοπόλεις. Το 1961, το 59% των γυναικών που είχαν καταγραφεί ως συμμετέχουσες στο εργατικό δυναμικό ήταν απλήρωτες οικογενειακές εργαζόμενες και οι περισσότερες από αυτές εργάζονταν στη γεωργία. Η εντατική εκμηχάνιση της γεωργίας τις δεκαετίες του 1960 και του 1970 κατέστησε περιττές χιλιάδες από αυτές τις εργαζόμενες και ήταν ο κύριος προσδιοριστικός παράγοντας της σημαντικής μείωσης των γυναικείων ποσοστών συμμετοχής στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό και των γυναικείων ποσοστών απασχόλησης στο διάστημα αυτής της περιόδου. Ένας άλλος προσδιοριστικός παράγοντας ήταν η ανεπαρκής δημιουργία θέσεων εργασίας για τις γυναίκες στη βιομηχανία και τις υπηρεσίες, παρά την

εντατική εκβιομηχάνιση και την τριτογενοποίηση της οικονομίας. Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, το ποσοστό θηλυκοποίησης της απασχόλησης στη βιομηχανία ήταν 18% και στις υπηρεσίες 30%. Ταυτόχρονα, δεδομένων των χαμηλών μισθών, των άνισων αμοιβών για την ίδια εργασία, του παρατεταμένου ωραρίου εργασίας, της βήμερης εβδομάδας και των κοπιαστικών συνθηκών στην χειρωνακτική εργασία, οι γυναίκες της εργατικής τάξης δεν δελεάζονταν από την επίσημη εργασία που, επιπλέον, ερχόταν να προστεθεί στην οικιακή εργασία. Όσες είχαν έμμισθη εργασία πριν το γάμο, συνήθως σταματούσαν να εργάζονται μετά από αυτόν και απασχολούνταν σποραδικά ή αργότερα για μεγαλύτερες περιόδους, ανάλογα με τις οικονομικές ανάγκες της οικογένειας και τους περιορισμούς που έθετε η φροντίδα των παιδιών και των ηλικιωμένων. Μόνο μια μειοψηφία γυναικών της μεσαίας τάξης είχε πρόσβαση σε πιο ικανοποιητικές υπαλληλικές θέσεις εργασίας στο δημόσιο τομέα και στις τράπεζες και εργαζόταν συνεχόμενα μέχρι τη συνταξιοδότηση. Αλλά, και γι' αυτές επίσης, οι ευκαιρίες για επαγγελματική εξέλιξη ήταν ελάχιστες, ενώ οι οικογενειακοί στόχοι και τα καθήκοντα είχαν προτεραιότητα απέναντι στην οικονομική ανεξαρτησία, οδηγώντας τις σε πρόωρη συνταξιοδότηση στη δεκαετία των 40 ετών, μετά από 15, 20 ή 25 χρόνια υπηρεσίας.

Ο στόχος της οικονομικής ανεξαρτησίας θα εμφανιστεί σταδιακά, παράλληλα με τη διάβρωση του οικογενειακού μοντέλου του άνδρα κουβαλητή, μετά την πτώση της δικτατορίας το 1974, σαν αποτέλεσμα πολλαπλών, εν μέρει ταυτόχρονων, και σίγουρα συγκλινουσών διαδικασιών, όπως η άνοδος του γυναικείου κινήματος, η υιοθέτηση νομοθεσίας για την ισότητα, η θεαματική άνοδος του εκπαιδευτικού επιπέδου των γυναικών, η τριτογενοποίηση της οικονομίας, η ραγδαία πρόσβαση των γυναικών σε ειδικευμένες και σταθερές υπαλληλικές θέσεις στο δημόσιο τομέα και στις τράπεζες και η θηλυκοποίηση των ελευθέρων και τεχνικών επαγγελμάτων, καθώς και των θέσεων εργασίας σε γραφεία, στις πωλήσεις και στις υπηρεσίες.

Η πρόοδος των γυναικών προς την οικονομική ανεξαρτησία τις δεκαετίες του 1980, του 1990 και του 2000 βρήκε αντανάκλαση στα ραγδαία αυξανόμενα ποσοστά γυναικείας συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό και απασχόλησης, στη σημαντική αύξηση του μεριδίου των μισθωτών και των αυτοαπασχολούμενων στο σύνολο των εργαζόμενων γυναικών, στη συρρίκνωση του μισθολογικού χάσματος φύλου και στη θηλυκοποίηση της εργασίας σε όλους τους τομείς της οικονομίας. Ασχέτως της προόδου, τα ποσοστά γυναικείας συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό και απασχόλησης είναι σήμερα μεταξύ των χαμηλότερων στην ΕΕ των 27, ιδιαίτερα όσον αφορά τις γυναίκες χαμηλής και μεσαίας μόρφωσης που είναι μητέρες παιδιών και τις μεγαλύτερες σε ηλικία γυναίκες, ενώ το ποσοστό ανεργίας και το μισθολογικό χάσμα φύλου είναι από τα υψηλότερα στην ΕΕ των 27. Είναι εμφανές ότι, εκτός από τη μειονεκτική θέση της Ελλάδας συγκριτικά με άλλα κράτη-μέλη της ΕΕ ως προς το σημείο εκκίνησης, η πρόοδος των γυναικών της χώρας προς την οικονομική ανεξαρτησία τα τελευταία τριάντα χρόνια υπήρξε άνιση και έχει περιοριστεί από μια σειρά παραγόντων.

Πρώτον, παρά την σημαντική αύξηση της γυναικείας απασχόλησης που συνοδεύτηκε από μια αποφασιστική θηλυκοποίηση της απασχόλησης, η ζήτηση για γυναικεία εργασία συνέχισε να υπολείπεται της προσφοράς εργασίας οδηγώντας στην επέκταση της γυναικείας ανεργίας, η οποία χτύπησε περισσότερο τις γυναίκες μεσαίας και χαμηλής μόρφωσης όλων των ηλικιών και τις νέες γυναίκες όλων των

εκπαιδευτικών επιπέδων. Δεύτερον, παρά τις διαδοχικές μεταρρυθμίσεις του συνταξιοδοτικού συστήματος από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, τα ποσοστά συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό και απασχόλησης των γυναικών ηλικίας άνω των 45, και ακόμα περισσότερο αυτά των γυναικών ηλικίας 55-64, παραμένουν πολύ χαμηλά. Τρίτον, η κάλυψη των παιδιών μέχρι τη σχολική ηλικία από δημόσιες υπηρεσίες φροντίδας αναπτύχθηκε εξαιρετικά αργά, παραμένοντας διαρκώς ανεπαρκείς σε σχέση με τις κοινωνικές ανάγκες, ενώ το ωράριο εργασίας των υπηρεσιών φροντίδας παιδιών ήταν περιορισμένο και ασύμβατο με τα ωράρια εργασίας των γονέων. Η ανεπάρκεια κοινωνικής φροντίδας έχει παρεμποδίσει τη συμμετοχή στην αμειβόμενη εργασία πολλών γυναικών από οικογένειες χαμηλού εισοδήματος και έχει συμβάλει στην πτώση της γυναικείας γονιμότητας.

Η γενιά και το επίπεδο εκπαίδευσης είναι οι κρίσιμοι προσδιοριστικοί παράγοντες των διαφορών μεταξύ γυναικών τόσο ως προς την πρόσβαση στην αμειβόμενη εργασία όσο και ως προς την αποδοχή του μοντέλου του άνδρα-κουβαλητή για μεγαλύτερες ή μικρότερες περιόδους στη διάρκεια της ενεργού ζωής, με ή χωρίς την παρουσία μικρών παιδιών. Καθορίζουν επίσης την πρόσβαση σε καλές θέσεις εργασίας, με όρους ύψους μισθού, εργασιακής σταθερότητας, συνθηκών εργασίας και προοπτικών επαγγελματικής εξέλιξης. Σημαντική διάκριση υπάρχει επίσης μεταξύ των γυναικών που απασχολούνται στον ιδιωτικό τομέα και εκείνων που απασχολούνται στο δημόσιο τομέα. Ωστόσο, οι ανισότητες μεταξύ των γυναικών έχουν αυξηθεί ακόμη περισσότερο από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, με τη μαζική εισροή μεταναστών. Παρότι τα πρότυπα δραστηριότητας και απασχόλησης των μεταναστριών είναι τα ίδια με αυτά των Ελληνίδων, οι συνθήκες απασχόλησης και εργασίας τους διαφέρουν σημαντικά, καθώς οι πρώτες είναι συγκεντρωμένες σε δουλειές χαμηλής ειδίκευσης, χαμηλόμισθες και -σε μεγάλο βαθμό- αδήλωτες και υποφέρουν από εκτεταμένη απαξίωση δεξιοτήτων.

Εν κατακλείδι, παρότι ο δρόμος των γυναικών προς την οικονομική ανεξαρτησία ήταν δύσκολος στην Ελλάδα όπως και παντού, οι Ελληνίδες έχουν κάνει σημαντική πρόοδο τις τελευταίες δεκαετίες. Ωστόσο, η πρόοδος είναι ανολοκλήρωτη και άνιση, δεδομένων των σημαντικών διαφορών μεταξύ διαφορετικών ομάδων του γυναικείου πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας. Η τρέχουσα διεθνής οικονομική κρίση που μόλις ξεκίνησε, με τις σημαντικές προεκτάσεις της για την ελληνική οικονομία, θέτει ήδη νέα εμπόδια στον δρόμο των γυναικών προς την οικονομική ανεξαρτησία, υπενθυμίζοντάς μας επώδυνα ότι η πρόοδος δεν είναι ποτέ γραμμική.

Βιβλιογραφία

Αβδελά Ε. (1990), *Δημόσιοι Υπάλληλοι Γένους Θηλυκού: Καταμερισμός της Εργασίας κατά Φύλα στον Δημόσιο Τομέα, 1908-1955*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.

Beneria L. και G. Sen (1981), 'Accumulation, Reproduction and Women's Role in Economic Development: Boserup Revisited', *Signs*, Τομ. 7, Αρ. 2, σσ. 279-298.

Boserup, E. (1970), *Women's Role in Economic Development*, Λονδίνο: George Allen & Unwin.

- Daouli J., M. Demoussis και N. Giannakopoulos (2004a), "Participation of Greek Married Women in Full-time Paid Employment", *South Eastern Europe Journal of Economics*, 2, 19-33.
- Durand J. (1975), *The Labor Force in Economic Development*, Πρίνστον: Princeton University Press.
- Esping-Andersen G. (2002), 'A New Gender Contract', στο G. Esping-Andersen με D. Gallie, J. Myles, A. Hemerijck (επιμ.), *Why We Need a New Welfare State*, Οξφόρδη-Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Eurostat (2009), *Reconciliation between work, private and family life in the European Union*, Λουξεμβούργο: Office for Official Publications of the European Communities.
- Ferrera M. (1996), 'The social model of welfare in social Europe', *Journal of European Social Policy*, Τομ. 6, Αρ. 1, σσ. 17-37.
- Φράγκος Δ. (1980), *Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος. Εξελίξεις και Προοπτικές*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Goldin C. (1995), 'The U-Shaped Female Labor Force Function in Economic Development and Economic History', στο T. Paul Schultz (επιμ.) *Investment in Women's Human Capital*, Σικάγο: University of Chicago Press.
- Karamessini M. (2008), 'Continuity and change in the southern European social model', *International Labour Review*, 147 (1), σσ. 43-70.
- Karamessini M. (2010), 'Life stage transitions and the still critical role of the family in Greece', στο D. Anxo, G. Bosch και J. Rubery (επιμ.), *The Welfare State and Life Transitions: A European Perspective*, Τσέλτενχαμ, Ηνωμένο Βασίλειο: Edward Elgar, σσ. 257-283.
- Καραμεσίνη Μ. και Η. Ιωακείμογλου (2003), «Προσδιοριστικοί Παράγοντες του Μισθολογικού Χάσματος μεταξύ Ανδρών και Γυναικών» στο πλαίσιο του Προγράμματος του Κέντρου Ερευνών για Θέματα Ισότητας «Ισότητα Αμοιβών-Προσοχή στο Κενό». Μελέτες και Έρευνες, Αθήνα: ΚΕΘΙ.
- Liebfried S. (1992), 'Towards a European welfare state? On integrating poverty regimes into the European Community', στο Z. Ferge και J. E. Kolberg (επιμ.), *Social Policy in a Changing Europe*, Boulder, CO, Westview Press, σσ. 245-279.
- Lyberaki A. (2008), 'Deae ex Machina: migrant women, care work and women's employment in Greece', *GreeSE Papers*, Αρ. 20, Hellenic Observatory Papers on Greece and Southern Europe, The European Institute, LSE.
- Kanellopoulos, C. N. και K. G. Mavromaras (2002), "Male-Female Labour Market Participation and Wage Differentials in Greece", *Labour*, 16(4), σσ. 771-801.
- Lewis J. (1992), 'Gender and Development of Welfare Regimes', *Journal of European Social Policy*, 2 (3), 159-173.
- Lewis J. (2001), 'The Decline of the Male Breadwinner Model: Implications for Work and Care', *Social Politics*, 152-169.

- Magdalinos M. και H. Symeonidou (1989), 'Modelling the fertility-employment relationship: simultaneity and misspecification testing', *European Journal of Population*, 5, 119-143.
- Mammen K. και C. Paxson (2000), 'Women's Work and Economic Development', *Journal of Economic Perspectives*, Τομ. 14, Αρ. 4, σσ. 141-164.
- Meghir, C., Y. Ioannides και C. Pissarides (1989), "Female participation and male unemployment duration in Greece", *European Economic Review*, 33 (3), σσ. 395-406.
- Νικολίτσα Δ. (2006), «Η συμμετοχή των γυναικών στην ελληνική αγορά εργασίας: εξελίξεις και προσδιοριστικοί παράγοντες», *Οικονομικό Δελτίο Τράπεζας της Ελλάδος*, Αρ. 26, σσ. 7-39.
- ΟΟΣΑ (2001), 'Balancing Work and Family Life: Helping Parents into Paid Employment', *Employment Outlook 2001*, Παρίσι.
- Ostner I. (1994), 'Independence and Dependence. Options and Constraints for Women Over the Life Course', *Women's Studies International Forum*, Τομ. 17, Αρ. 2/3, σσ. 129-139.
- Pampel F. και K. Tanaka (1986), 'Economic Development and Female Labor Force Participation: A Reconsideration', *Social Forces*, Τομ. 64, Αρ. 3, σσ. 599-619.
- Petraki-Kottis, A. (1990), 'Shifts over time and regional variation in women's labor force participation rates in a developing economy. The case of Greece', *Journal of Development Economics*, 33, 117-132.
- Petmesidou M. (1996), 'Social protection in southern Europe: Trends and prospects', *Journal of Area Studies*, Τομ. 9, 95-125.
- Πετρινώτη Ξ. (1989), 'Η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό και περίπτωση της Ελλάδας', *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Τομ. 74, 105-140.
- Rhodes M. (1997), 'Southern European welfare states: Identity, problems and prospects for reform', στο M. Rhodes (επίμ.), *Southern European Welfare States. Between Crisis and Reform*, Λονδίνο: Frank Cass, σσ. 1-22.
- Σαλίμπα Ζ. (2002), *Γυναίκες εργάτριες στην Ελληνική Βιομηχανία και Βιοτεχνία (1870-1922)*, Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/ΕΙΕ.
- Συμεωνίδου Χ. (1986), 'Η εξέλιξη του οικονομικά ενεργού πληθυσμού των γυναικών στην Ελλάδα: 1961-1981', *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Τομ. 63, 293-317.
- Tilly L. και J. Scott (1978), *Women, Work and Family*, Νέα Υόρκη: Holt, Rinehart & Wilson.
- Vaiou D. και M. Stratigaki (1994), 'Women's work and informal activities in Southern Europe', *Environment and Planning A*, 26, 1221-1234.

Πίνακας 2.1: Ποσοστά συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό, απασχόλησης και ανεργίας ανά φύλο (%)

	1961	1981	2001	2009*
Ποσοστό συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό (15-64)				
Άνδρες	89,5	83,6	75,2	79,0
Γυναίκες	39,5	29,1	46,3	56,5
Ποσοστό απασχόλησης (15-64)				
Άνδρες	85,1	80,3	67,8	73,5
Γυναίκες	35,9	27,4	40,0	48,9
Ποσοστό ανεργίας (15-64)				
Άνδρες	4,9	3,9	9,8	7,0
Γυναίκες	9,2	5,9	13,5	12,8

*Στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (ΕΛΣΤΑΤ).

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Απογραφή Πληθυσμού 1961, 1981, 2001.

Πίνακας 2.2: Μεταβολή της γυναικείας απασχόλησης (σε χιλιάδες άτομα)

	1961-1981	1981-2001	2001*-2009*
Συνολική απασχόληση	-247,7	729,3	269,9
Τομέας οικονομικής δραστηριότητας			
Πρωτογενής	-490,8	-45,3	-52,6
Δευτερογενής	29,4	-6,7	-23,8
Τριτογενής	213,7	706,3	346,3
Επαγγελματικό καθεστώς			
Εργοδότης	-5,2	122,6	18,1
Αυτοαπασχολούμενος	-29,3	65,8	41,0
Μισθωτός	198,5	637,5	264,7
Μη αμειβόμενο μέλος της οικογένειας	-407,8	-96,6	-53,9

* Στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (ΕΛΣΤΑΤ).

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Απογραφή Πληθυσμού 1961, 1981, 2001.

Πίνακας 2.3: Η διάρθρωση του γυναικείου πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας (%)

	1961	1981	2001*	2009*
Περιοχή κατοικίας (γυναίκες ηλικίας 10+ ετών)	100	100	100	100
Αστικές περιοχές	44,7	56,0	65,5	66,1
Ημιαστικές περιοχές	12,7	9,5	11,6	12,9
Αγροτικές περιοχές	42,6	34,5	22,9	20,9
Μορφωτικό επίπεδο (γυναίκες ηλικίας 25-64 ετών)	100	100	100	100
Ανώτατη εκπαίδευση	1,3	5,7	16,1	22,9
6ετής δευτεροβάθμια εκπαίδευση	7,4	15,7	34,5	39,8
Εκπαίδευση χαμηλότερου επιπέδου	91,3	78,6	49,4	37,3

*Στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (ΕΛΣΤΑΤ).

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Απογραφή Πληθυσμού 1961 και 1981.

Πίνακας 2.4: Ποσοστά γυναικείας συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό 1961-2009

	1961	1981	2001	2009*
Ποσοστά συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό γυναικών ηλικίας 15-64 ετών που κατοικούν σε				
Αστικές περιοχές	25,7	27,5	46,9	56,8
Ημιαστικές περιοχές	37,7	25,5		53,8
Αγροτικές περιοχές	55,2	34,1	44,0	57,1
Ποσοστά συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό γυναικών ηλικίας 10+ ετών ανά ηλικιακή ομάδα				
10-14 ετών	16,8	3,1	0,5	
15-19 ετών	47,3	23,3	11,8	7,0
20-24 ετών	54,0	39,3	52,0	47,8
25-44 ετών	39,9	33,3	63,1	75,3
45-54 ετών	34,4	23,4	45,7	61,9
55-64 ετών	24,9	16,9	18,9	29,3
65+ ετών	8,5	5,0	2,0	2,3
Ποσοστά συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό γυναικών ηλικίας 25-64 ανά μορφωτικό επίπεδο				
Ανώτατη εκπαίδευση		79,9	81,7	82,5
6ετής δευτεροβάθμια εκπαίδευση		26,7	55,1	59,5
3ετής δευτεροβάθμια εκπαίδευση			44,2	55,0
Δημοτικό σχολείο και κάτω		25,1	32,3	41,4
Ποσοστά συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό ανύπαντρων και παντρεμένων γυναικών ηλικίας 20-64 ετών				
Ανύπαντρες		58,2	65,1	73,4
Παντρεμένες		24,3	46,7	56,8

* Στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (ΕΛΣΤΑΤ).

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Απογραφή Πληθυσμού 1961, 1981, 2001.

Πίνακας 2.5: Γυναικεία απασχόληση ανά τομέα, επαγγελματικό καθεστώς και ομάδες μεμονωμένων επαγγελματιών
Μερίδια συμμετοχής (%)

	1961	1981	2001	2009*
Τομέας οικονομικής δραστηριότητας	100	100	100	100
Πρωτογενής	68,4	31,7	15,9	12,1
Δευτερογενής	14,0	21,2	11,8	8,6
Τριτογενής	17,5	46,1	72,3	79,3
Επαγγελματικό καθεστώς	100	100	100	100
Εργοδότες	0,9	1,0	8,1	4,2
Αυτοαπασχολούμενοι	13,0	12,9	11,1	17,0
Μισθωτοί	27,1	56,1	70,1	69,1
Απλήρωτα μέλη της οικογένειας	59,0	30,0	10,6	9,6
Επαγγελματικές ομάδες	100	100	100	100
Διευθυντές και διοικητικά στελέχη	0,1	0,9	7,6	7,8
Ελεύθεροι επαγγελματίες και τεχνικοί	3,7	14,2	30,9	29,6
Εργαζόμενοι σε γραφεία, υπηρεσίες και πωλήσεις	6,3	24,7	37,0	36,8

* Στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (ΕΛΣΤΑΤ).

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Απογραφή Πληθυσμού 1961, 1981, 2001.

Πίνακας 2.6: Ποσοστά απασχόλησης γυναικών ηλικίας 25-49 ετών με ή χωρίς παιδιά κάτω των 15 ετών, 2006

	Ελλάδα	ΕΕ27
Χωρίς παιδιά κάτω των 15 ετών	67,3	78,3
Με παιδιά κάτω των 15 ετών	59,4	67,0
Αριθμός παιδιών		
Με ένα παιδί	61,4	71,2
Με δύο παιδιά	59,2	67,3
Με τρία ή περισσότερα παιδιά	52,9	53,0
Ηλικία του μικρότερου παιδιού		
0-5 ετών	55,8	59,7
6-11 ετών	60,6	69,8
12-14 ετών	62,1	73,5

Πηγή: Eurostat (διαδικτυακή βάση δεδομένων).

Πίνακας 2.7: Εργασιακά πρότυπα σε οικογένειες ζευγαριών με ένα τουλάχιστον παιδί κάτω των 6 ετών (% συνόλου)

	1984	1989	1994	1999	2008
Άνδρας με πλήρη απασχόληση / γυναίκα με πλήρη απασχόληση	26,3	34,5	37,6	41,4	46,2
Άνδρας με πλήρη απασχόληση / γυναίκα με μερική απασχόληση	4,5	4,9	3,2	4,2	5,9
Άνδρας με πλήρη απασχόληση / γυναίκα που δεν εργάζεται	61,0	55,7	52,6	47,3	44,4
Ούτε ο άνδρας ούτε η γυναίκα εργάζονται	5,4	2,6	3,5	3,4	1,6
Άλλο μοτίβο	2,8	2,3	3,1	3,7	1,9
Σύνολο	100	100	100	100	100

Πηγή: ΟΟΣΑ (2001), Πίνακας 4.2, σελ. 135 για τα δεδομένα της περιόδου 1984-1999.

Επεξεργασία αδημοσίευτων στοιχείων της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού για το 2008.

Πίνακας 2.8: Επιδόσεις των γυναικών στην αγορά εργασίας ανά εθνικότητα το 2009

	Ποσοστό συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό (%)	Ποσοστό απασχόλησης (%)	Ποσοστό ανεργίας (%)
Γυναικείος πληθυσμός (15-64 ετών)	56,5	48,9	13,3
Ελληνίδες υπήκοοι	56,3	48,8	13,4
Υπήκοοι χωρών εκτός ΕΕ-27	55,8	49,2	11,9

Πηγή: Eurostat (διαδικτυακή βάση δεδομένων).